श्रीमन्महाराज
संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

त्रैमासिकी

सम्पुटम् ८] एप्रिल् १९३० [सञ्चिका २

सम्पादकः

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्. ए.,

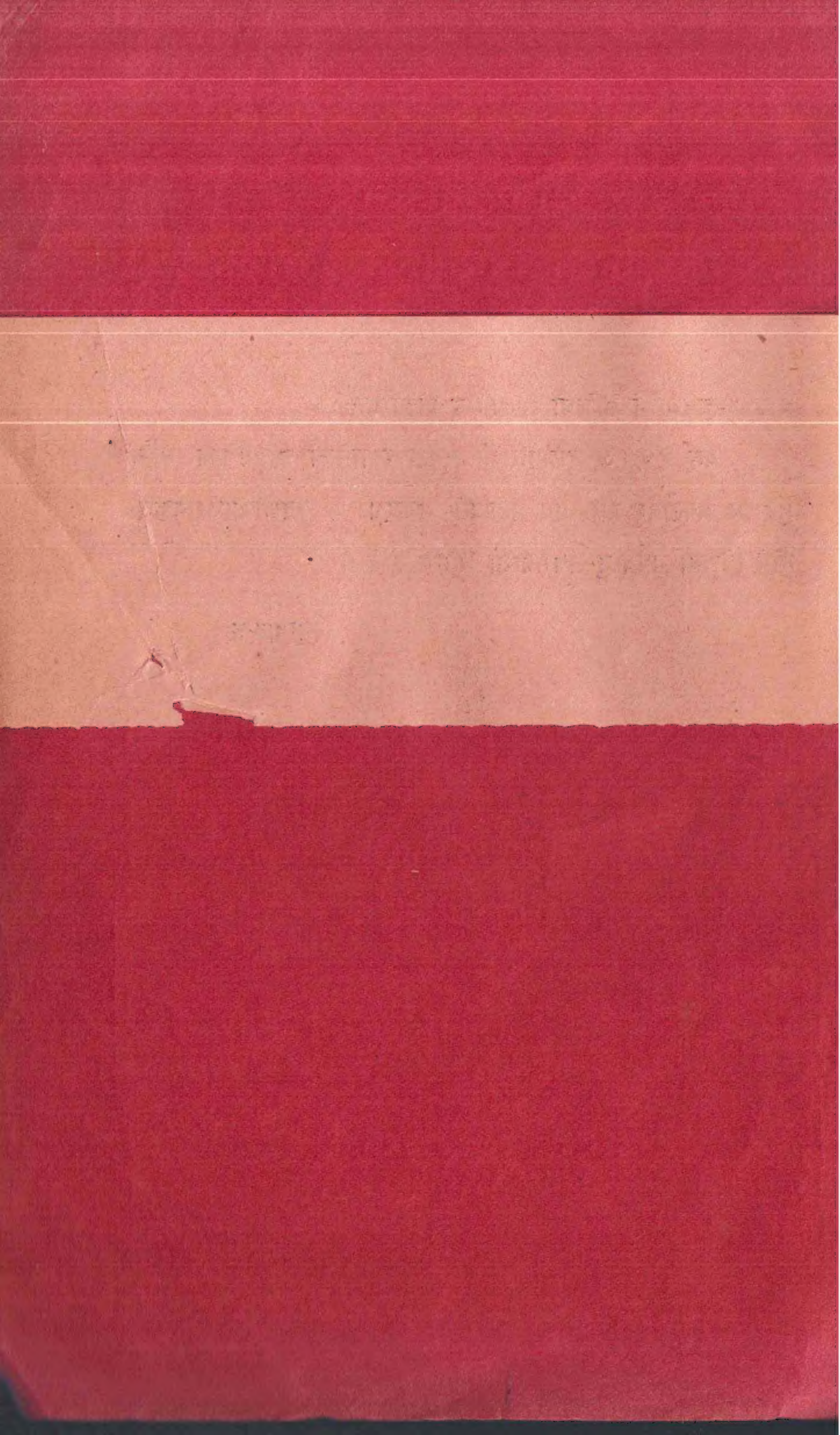
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु

राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता

१९३०

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

सम्पादकीयसमितिः

---

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए.
विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः(रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः, महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः बि.ए., पिएच्. डि., एं. आर्. ए. एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासन-विमर्शशाखाध्यक्षाश्च

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकालेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. धर्माधिकारिणः महाविद्वांसः ब्र. श्री. काशी शेषवेंकटाचल-शास्त्रिणः

५. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र. श्री लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्त महापाठशाला विशिष्टाद्वैत वेदान्त प्रधानोपाध्यायाः

६. महामहोपाध्याया विद्यनिधयः ब्र.श्री. विरूपाक्षशास्त्रिणः महापाठशालायामद्वैतवेदान्त प्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वांसः ब्र. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एच्. योगनरसिंहार्याः, एं.ए., महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

९. श्रीमन्तः एच्.एल्. हरियप्पाः, एं.ए., महापाठशालोपाध्यायाः

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः—संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)

२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.

३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यकद्वयम् (3 s.) प्रापणभृतिः पृथक्

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्.ए.,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः, मैसूरु.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका.

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा.

" कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः "

(ईशोपनिषत्)

सम्पुटम् ६] एप्रिल्-१९३० [सञ्चिका २

बोधायनवृत्तिकारगतः सन्देहः

पाठशालापत्रिकायाः पञ्चमसम्पुटस्य तृतीयचतुर्थसञ्चिकयोः विशिष्टाद्वैतमधिकृत्य महामहोपाध्यायैः पण्डितरत्नं लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यैः प्रकाशितं लेखं दृष्ट्वा तत्र बोधायनटङ्कद्रमिडाख्यपूर्वाचार्यत्रयविषये संज्ञातसन्देहोऽहं तत्र ममाभिप्रायं किञ्चिदुपन्यासितुमिच्छामि । आशासे च यद्बहुश्रुताः श्रीमदाचार्याः मम सन्देहान् दूरीकुर्युरिति ॥

चतुर्थसञ्चिकायाः १७७ तमे पृष्ठे एवं लिखितं दृश्यते—वृत्तिः-बोधायनाचार्यः—(उपवर्ष इति नामान्तरं)—कृतकोटिः' 'वाक्यं—ब्रह्मनन्दी टङ्काचार्यः छान्दोग्यव्याख्यानम्' 'भाष्यं वाक्यव्याख्या—द्रमिडाचार्यः' इत्यादि तत्र वाक्यकारद्रामिडभाष्यकारयोर्विषये यद्वक्तव्यं

तल्लेखान्तरे निवेदयिष्यामि । तत्र तावद्बोधायनगतं किञ्चिद्विचारयामः । बोधायनवृत्तिकार एव शङ्करभाष्यकृता खण्डनाय परामृष्टो वृत्तिकार इति थीबोनाम्ना केनचित्पाश्चात्यसंशोधकेन कतिपयेभ्यो वर्षेभ्यः प्राक्कृते स्वीये शाङ्कर भाष्यस्यांग्लपरिवर्तने भूमिकायामुपक्षिप्तम् । तदा प्रभृति तमनुसृत्य अस्मद्देशीया अपीदानीं केचिद्भणन्ति श्री भाष्यसमुदाहृतबोधायन एव शङ्करभाष्यपरामृष्टो वृत्तिकार इति । पण्डितवराः श्रीनिवासाचार्याश्चैतमेवाभिप्रायं अनुवदन्ति साम्प्रतलेखने । अधिकावापं च कुर्वन्ति स एव उपवर्षः कृतकोट्यपरनामा इति ॥

अत्र त्रेधा विभज्य विचारणीयमस्ति—(१) शङ्करभाष्ये किमेक एव यः कश्चन वृत्तिकारः परामृष्टः, उतानेके इति । (२) बोधायनवृत्तिकारः तत्र भाष्ये यत्रकुत्रापि खण्डनाय मण्डनाय वा परामृष्टो न वेति । (३) बोधायन एव उपवर्ष इत्यत्र प्रमाणं अस्ति वा नवेति । प्रथमं तावत् शाङ्करभाष्ये एक एव वृत्तिकारः परामृष्ट इति वक्तुं न पार्यते । प्रत्युत विद्यन्ते स्म बहवो वृत्तिकारा इत्यत्र गमकमस्ति । यथा चैतत्तथा किञ्चिदुदाह्रियते—ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र 'ब्रह्मणो जिज्ञासा' इति विग्रहवाक्यं प्रदर्शितं भाष्ये । तत्रानन्दगिरिणोक्तं 'वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमासमाह' इति । तदुपरि 'ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, न शेषे' इति भाष्यम् । तत्र चानन्दगिरिर्जगाद- 'वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राह' इति । अत्र 'वृत्त्यन्तरे' इति वचनस्वारस्यात् चतुर्थीसमासपरिगृहीतुस्तावद्वृत्तिकारोऽन्यः शेषषष्ठीपरिगृहीतास्तीति विस्पष्टं विज्ञायते । भाष्ये एव उपासनाविधिवादप्रसङ्ख्यानवादप्रपञ्चविलयवादादीनां अद्वैतवादानामुदाहृत्य खण्डनादप्येष एवाभिप्रायो दृढीभवति वृत्तिकारा बहवश्शङ्करभाष्यसमुदाहृता इति । अपि च पञ्चपादिकादिषु ग्रन्थेष्वनेकेषां वृत्तिकृतां वचनान्यपि

दरीदृश्यन्ते । जिज्ञासासूत्रव्याख्यानावसरे वृत्त्यनेकत्वमप्युल्लिखितं तत्रैव—'तथा च वृत्त्यन्तरे वर्णितम्' इति, 'अन्यैरपि स्ववृत्तौ वर्णितम्' इति च (अथशब्दार्थवादे)। तदेवं नास्ति शङ्करभाष्ये कस्यचिदेकस्यैव वृत्तिकारस्य परामर्श इत्यवगम्यते ॥

अथ सत्यपि वृत्तिकारानेकत्वे बोधायनवृत्तिकारं शङ्करभगवत्पादाः परामृशन्ति स्म नवेति विचारणीयम्। तत्र श्रीभाष्योदाहृतानि बोधायनवृत्तिग्रन्थवाक्यानि सप्तैवेति परिगणितानि श्रीमद्भिः श्रीनिवासाचार्यैः। शङ्करभाष्ये तु तानीमानि न कुत्राप्युदाहृतानि दृश्यन्ते, नाप्यद्वैत भाष्यव्याख्यातारः समुदाजहुरमीषां वाक्यानामन्यतममपि । किञ्च यत्र शाङ्करभाष्ये प्राचीनमतं खण्डितं व्याख्यानकारैश्च वृत्तिकारमतत्वेन व्यपदिष्टं, तत्र यत्रकुत्रचिदपि श्रीभाष्यकृता वृत्तिकारमतं समुद्धृतं चेत्स्यादपि बोधायनः परामृष्टस्तत्रेति। न त्वेवं दृश्यते। तदेवं नास्ति गमकं शङ्करभाष्योदाहृतेषु बहुषु वृत्तिकारेषु मध्ये बोधायनसमावेशोऽप्यस्तीति ॥

अथेदं विचारणीयं—बोधायन एव उपवर्ष इत्यत्र प्रमाणमस्ति वा न वेति। यदि प्रमाणमस्ति, तर्हि बोधायनः प्राचीनतरो भवति न केवलं शङ्करभाष्यकारात् किंतु तत्पूर्वतरात् शबरस्वामिनोऽपि। यत्कारणं मीमांसाभाष्ये एतद्वाक्यं समुपलभ्यते—अथ गौरित्यत्र कः शब्दः? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः' इति। शङ्करभाष्यव्याख्याकारेण चानन्दगिरिणा वृत्तिकारत्वेन व्यपदिष्टोऽस्त्युपवर्षः (ऐकात्म्याधिकरणभाष्यव्याख्याने)। अतो उपवर्ष एव बोधायनश्चेत् ततः स शङ्करशबराचार्याभ्यामुभाभ्यामपि प्राचीनतर इति सिद्ध्यति। परंत्वत्र प्रमाणं किञ्चिदप्यहं न पश्यामि

यतः श्रीरामानुजभाष्ये क्वचिदपि उपवर्षत्वेन न वर्णितो वृत्तिकारः। नापि शङ्करभाष्ये शबरभाष्ये वा बोधायननाम्ना गृहीतो भगवानुपवर्षः। किं चान्यत्—ऐकात्म्याधिकरणे शङ्करभाष्ये समुदाहृतमिदं उपवर्षवाक्यं 'अत एव भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः' इति श्रीभाष्यकृता तु एतदेवाधिकरणं प्रत्यगात्मोपासनापरत्वेन अन्यथैव व्याख्यातं, उपवर्षवाक्यस्यानादरे कारणमपि नोक्तम्। अतोऽप्यनुमीयते बोधायनोपवर्षयोरैक्यं नानुमन्यते श्रीभाष्यकार इति॥

यत्सत्यं श्रीभाष्यकारादर्वाचीना विशिष्टाद्वैतग्रन्थप्रणेतारस्तत्र तत्र स्पष्टं लिखन्ति बोधायन एव उपवर्ष इति। इदानींतनाश्च केचिदभिप्रयन्त्यद्वैतिनोऽपि बोधायन एव स्याद्वृत्तिकारः शङ्करभाष्यपरामृष्ट इति। तथाप्युपरिनिर्दिष्टसन्देहनिवारणं विना तदेतदर्वाचीनमतं न विमर्शकबुद्धिमारोहत्यनाकुलम्। अतोऽवश्यनिर्धारणीयमेतत् श्रीभाष्यकारैः तत्प्राक्तनैर्वा यैःकैश्चिद्बोधायनोपवर्षयोरैक्यं स्वीकृतमास्ति आहोस्विन्नेति॥

अत्रायमन्योऽपि मम सन्देहः—श्रीभाष्यकाराः साक्षाद्बोधायनवृत्तिं पुरतो निधाय ततो वाक्यसप्तकमाचार्यवरैः परिसङ्ख्यातमुदाहृतवन्तो वा, उत स्वसम्प्रदायागतमेव तत्र तत्र निर्दिष्टवन्तो वेति। श्रीभाष्यं हि महत्परिमाणो ग्रन्थः। तत्र वाक्यसप्तकमेव केवलं समुदाहृतं विस्तीर्णाद्वृत्तिग्रन्थादिति चित्रीयते मन्मनः। यदपि श्रीभाष्यगतं वाक्यं 'भगवद्बोधायनवृत्तिकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः। तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते' इति। तत्र तन्मतानुसारेणेति तदा परामृष्टं किं बोधायनमतं, अथवा बोधा-

यनवृत्तिसङ्ग्राहकपूर्वाचार्यमतं–इति सन्देहास्पदमेव भाति। प्रचलति च किंवदन्ती विशिष्टाद्वैतिषु यच्छ्रीरामानुजाचार्यः वृत्तिग्रन्थमन्वेषमाणः सुदूरं प्रयातः काश्मीरपुस्तकालयस्थमेकमेव ग्रन्थं अतिक्लेशात्कोशाधिकार्यनुमत्या सकृद्दर्शनार्थं संप्राप्तवानिति। एकसन्धिग्राही च तच्छिष्यः समग्रं वृत्तिग्रन्थं तत्रैव पपाठ, श्रीभाष्यरचनवेलायां वृत्तिवाक्यानि भाष्यकृते तत्र तत्र निवेदयामासेति च। अतः श्रीरामानुजाचार्यकाले एव बोधायनग्रन्थः सुदुर्लभ आसीदित्यवगम्यते। तदेवं बोधायनग्रन्थः श्रीभाष्यकारेण तदन्येन केनचिद्वा साक्षाद्दृष्ट इति यावन्नोपपाद्यते तावत् बोधायनमतानुसारी वा न वा श्रीभाष्यकाराभिप्राय इत्यत्रैव सन्देहोऽनिवारणीयः स्यात्॥

यद्यपि केवलं प्राचीनत्वेन अर्वाचीनत्वेन वा कस्यचिदपि सिद्धान्तस्य निर्दोषत्वं सदोषत्वं वा अभ्युपगन्तुं न न्याय्यम्। तथापि सम्प्रदायशुद्धमेव वैदिकं मतं साम्परायिकफले उपयुज्यत इति दृढाग्रहवतां सम्प्रदायतत्त्वमपि अवश्यं विचारणीयमेव भवति। ऐतिहासिकदृष्ट्या तु विचार्यमाणे यद्यपि प्रयोजनान्तरं नास्ति, तथापि 'को नु खलु स्यादयं भगवान् बोधायनः' इति विमर्शः तद्ग्रन्थलाभे तदभिप्रायनिर्धारणे च सहकारी भवेदिति सर्वथा विचारणीय एवायं विषयः॥

अतोऽहं सविनयं संप्रार्थये महामहोपाध्यायान् श्रीनिवासाचार्यान् चिरपरिचितानेकग्रन्थान्, यथोक्तसन्देहपरिहारेण छात्रजनबुद्धिवैशद्यानुग्रहार्थं बोधायनवृत्तिकारस्य कालमधिकृत्य यत्किञ्चिल्लेखान्तरं कृपया पत्रिकायां प्रकाशयितव्यमिति॥

य. सुब्रह्मण्यशर्मा.

* मुरारिविरचितैकादशाद्यधिकरणम्

सुविदित एव खलु मीमांसकमूर्धन्यो मुरारिमिश्रानामा सर्वेषां पण्डितप्रकाण्डानां । तेन च जैमिनिप्रणीतायाः द्वादशलक्षण्याः समग्रं व्याख्या निर्मितेति च ज्ञायते । अथापि सा व्याख्या अद्यावधि विरलप्रचारा वर्तते—अपरा च तत्कृतिरङ्गत्वनिरुक्तिनाम्नी अमुद्रितापि तत्र तत्र मीमांसकैः पाठप्रवचनादिभिः प्रचारिता दरीदृश्यते । अयं मुरारिमिश्रः भाट्टमतानुसारीति अङ्गत्वनिरुक्तिस्थप्रतिज्ञाश्लोकेन ज्ञायते । यथा—

मुरारिसंसेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलप्रोक्तमतानुसारी ।
मुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेतां करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम् ॥

इति । अस्य तर्कशास्त्रे महती निष्णातता च तत्कृताङ्गत्वनिरुक्तिपरिशीलनेनैवावबुद्ध्यते । तथा तद्ग्रन्थसमाप्तौ तेनैवोक्तं—

मुरारिनिर्मिता न्यायमीमांसावासितात्मनां ।
तोषाय विदुषामेषा कण्ठभूषा प्रकल्प्यताम् ॥

इति । एनामङ्गत्वनिरुक्तिमपरिशीलितन्यायनयाः पाठयितुं न शक्नुवन्ति च । तदीयग्रन्थमध्ये द्वादशलक्षणीविवरणे एकादशाद्याधिकरणमात्रं इदानीं उपलब्धा समस्ति तत्र किंचिद्विमर्शयामः । भगवान् जैमिनिर्महर्षिरनेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानरूपतन्त्रविचारात्मकं एकादशाध्यायं सूत्रयामास । तत्र किञ्चित्प्रकृतं प्रस्तूयते । दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयः पुरोडाशयागः उपांशुयाजः आज्यद्रव्यकः अग्नीषोमीयः पुरोडाशयागः एते त्रयः पूर्णमाससंज्ञकाः आग्नेयः पुरोडाशयागः ऐन्द्रो दधियागः ऐन्द्रः पयोयागः एते त्रयः अमावास्यासंज्ञकाः एवं षड्यागाः

---

* Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute—इत्यस्याः त्रैमासिक्याः पत्रिकायाः दशमे संपुटे श्रीउमेशमिश्रैः प्रकाशितम् । अस्य ग्रन्थस्य एकैव मातृका नेपालमहाराजपुस्तकभाण्डागारे अलाभीति प्रकाशकैर्निवेदितम् ॥

प्रधानानि। एतेषां षण्णां यागानां प्रयाजादीन्यङ्गान्याम्नातानि। तान्यङ्गानि प्रधानभेदेनावर्तनीयानि वा उत सकृदेव सर्वार्थमनुष्ठेयानि वेत्यादि विचारः एकादशाध्याये क्रियते। तत्राद्याधिकरणमुपोद्धातरूपं शबरस्वामिप्रभृतिभिः तस्मिन्नधिकरणे दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिवाक्यबोधितं फलं षण्णामपि यागानामेकमुतभिन्नमिति सन्दिह्य उत्पत्तिवाक्ये अन्योन्यनैरपेक्ष्येणोत्पन्नानां फलाकांक्षायां नैरपेक्ष्येणैव फलसम्बन्धकरणात् प्रयोगोऽपि षण्णां भिद्यत इति प्रतिप्रयोगं अङ्गान्यावर्तनीयानीति पूर्वपक्षं प्रापय्य फलवाक्ये षण्णां यागानां एतेन यजिना उपादानात्साहित्यावगतेः सहितानां षण्णामेकं फलमिति प्रयागो न भिद्यते। य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते इति वाक्ये न पौर्णमासीनामकानां त्रयाणां यागानामेकः प्रयोगः य एवं विद्वा-नमावास्यां यजत इत्यनेनामावास्यासंज्ञकानां त्रयाणामेकप्रयोगः इति त्रयाणां त्रयाणामेकैकप्रयोगविधानात् पौर्णमासप्रयोगे त्रयार्थमङ्गानां सकृदनुष्ठानं अमावास्याप्रयोगे तत्त्रयार्थं सकृदनुष्ठानमिति न षण्णा-मर्थे षड्वारमावर्तनीयान्यङ्गानीति सिद्धान्तितं। शास्त्रदीपिकाकार-प्रभृतिभिरपि तदधिकरणं यथाभाष्यमुपवर्णितं। मुरारिमिश्रेण तु दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिवाक्ये श्रूयमाणं स्वर्गकामपदं स्वर्ग-कामरूपकर्तारं वा स्वर्गकामनां वा स्वर्गकामनाकालं वा अंगत्वेन विद-धाति उत फलसंबन्धं विदधातीति सन्दिह्य स्वर्गकाम इति कर्तृविभक्ति-श्रवणेन स्वर्गकामं कर्तारं विदधातीति पूर्वपक्षयित्वा कर्तुराक्षेपादेव प्राप्तेर्नविधानामिति तत्पदं स्वर्गरूपफलविधायकमेवेति सिद्धान्तितम्। अयं विचारः भाष्यकारादिविचारं विरुणद्धीव उपोद्धातरूपतां जहा-तीव च प्रतिभाति। न तथा मन्तव्यं। कर्त्रादिविधायकत्वफलस-म्बन्धविधायकत्वविचारस्य फलभेदाभेदविचारफलकत्वात्। तथा हि यदि स्वर्गकामपदेन कर्त्रादिकं विधीयेत तदा यागानां फलाकांक्षायां

विश्वजिदधिकरणन्यायेन कल्प्यमानं फलं भदेनैव कल्प्येत तदा प्रयोगोऽपि भिद्यत इति अङ्गानामावृत्तिः सिद्ध्यति। यदि स्वर्गकामपदं स्वर्गरूपफलसम्बन्धं विदधाति तदा तन्नाभिधानावगतसाहित्यस्य उपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वात् सहितानामेव फले विधानात्समुदितानामेकं फलमिति सिद्ध्यतीति न भाष्यादिविरोधः फलैक्ये प्रयोगभेदाभावान्नावृत्तिरङ्गानामिति नोपोद्घाततापरित्यागः। ननु षष्ठाद्ये यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ यागभावनायाः भाव्याकांक्षायां धात्वर्थस्य समानपदोपात्तस्य भाव्यत्वं पूर्वपक्षयित्वा इष्टभाव्यकत्वाभावे प्रवृत्यनुपपत्तेः स्वर्गकामपदोपात्तस्वर्गस्यैव भाव्यत्वमिति सिद्धान्तितं। अतः स्वर्गकामपदस्य फलपरत्वं सिद्धमेवेति अस्य विचारस्य पौनरुक्त्यमिति चेत्। न पुनरुक्तो भवत्ययं विचारः। षष्ठाद्ये प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं पुरुषार्थभाव्यकत्वं वक्तव्यमित्येव तत्र सिद्दान्तः। न तु स्वर्गकामपदस्य फलपरत्वमिति। अत्र तु स्वर्गकामपदस्य फलपरत्वतदभावविचारस्य चिकीर्षितत्वेन पुनरुक्तताशङ्काया नावकाश इति। अत्रेदं चिन्तनीयं। एतदीयाधिकरणरचना पूर्वोक्तरीत्या उपपत्तिमत्यपि कथं सूत्रलभ्या भवति मुरारिणा प्रथमवर्णकत्वेन अयं विचारः प्रवर्तितः। तस्य सूत्रानारूढत्वे वर्णकत्वं कथं। तस्मिन्नधिकरणे चत्वारि सूत्राणि सन्ति—

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥१॥

शेषाद्वा प्रयोजनं प्रति कर्मविभज्येत ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात्प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

इति। एतेषु सूत्रेषु कस्य सूत्रस्यैतद्विचारपरत्वमिति शङ्का सुधीभिर्मीमांसानिपुणैः परिहरणीयेति शिवम् ॥

आरडि कुप्पं. सुब्रह्मण्यशास्त्री.

त्रिधा निहितः २१, २१, २१. । एभ्यः एष्वग्रेषु ५, ७, ९ त्यक्तेषु जाताश्छेदाः षोडश, चतुर्दश, द्वादश । एषां क्रमेणाग्राण्यनन्तर-प्रदर्शितान्येव ५, ७, ९ । एभिरग्रैरेतैश्छेदैश्च भिन्न-बहुभागहारभिन्न-बह्वग्रभाज्यराश्यानयनप्रकारेणानीतो भाज्यराशिः शररसरामेन्दु (१३६५) संख्यः । अयं षोडशभिः पञ्चाग्रः । चतुर्दशभिस्सप्ताग्रः । द्वादश-भिर्नवाग्रः । अयमेव भाज्यराशिरग्रयोगेन कुपक्ष (२१) संख्येन हीन-श्चेदेभिश्छेदैर्निरग्रो भवति । एवमेवंप्रकारा भाज्यराशय आनेतव्याः । नन्वनन्तरयोः प्रश्नयोः—

"स एवाग्रैक्ययुक्तश्चेत्तैर्हरै रेव शुद्धयति ।
स एवाग्रैक्यं हीनश्चेत्तैर्हरैरेव शुद्धयति ॥"

इति च निरग्रता प्रतीयते । तदनुपपन्नमनयोः साग्राधिकारे कथनम् सत्यं—

"को राशिः कैर्हरैर्भिन्नै-
र्भक्तो भिन्नावशेषकः ॥"

इति निरग्रतापि दृश्यत इति युक्तमुक्तम् ॥

अथ कक्ष्याकुट्टाकारः प्रदर्श्यते । अत्रादौ कक्ष्याग्रहानयन ज्ञातव्यम् । अतस्तदुच्यते—

खव्योमखत्रयखसागरषट्कनाग-
व्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः ॥
(१८७१२०८०८६४००००००)

(सूर्यसिद्धान्ते १२ अध्याये श्लो ९०.)

इति भगवता सूर्येणोपदिष्टयाकाशकक्ष्यया गुणिते स्वेष्टदिनगणे सह-स्राहतेन ग्रहकक्ष्याभूदिनसंवर्गेण विभक्ते लब्धं भगणादिग्रहो भवेत्

शेषं कक्ष्याग्रम् । इष्टदिनानां खकक्ष्या गुणाकारः; सहस्रगुणो ग्रह-कक्ष्याभूदिनसंवर्गो भागहारः । एतावपवर्तिताविष्टदिनानां गुणहरौ भवतः, एतस्मिन्पक्षेऽपवर्तितयाकाशकक्ष्यया निहते स्वाभिमतदिनगणेऽप वर्तकेन सहस्रनिहतग्रहकक्ष्याभूदिनाभ्यासेन विहृते लब्धं भगणादिग्रहः । शेषं कक्ष्याग्रम् । अथवा खकक्ष्याभूदिनयोरपवर्तितयोर्यत् खकक्ष्यातो लब्धं तदिष्टदिनानां गुणः । यत्तु भूदिनतो लब्धं तेन सहस्रगुणितेन गुणिता ग्रहकक्ष्या तेषां भागहारः । अस्मिन्पक्षे पुनरिष्टदिनगणेऽप वर्तितया खकक्ष्यया गुणिते सहस्रगुणितेनापर्तितभूदिनेन गुणितया ग्रहकक्ष्यया विभक्ते लब्धं भगणादिमध्यग्रहः शेषं कक्ष्याग्रम् । एवं त्रिभिः प्रकारैः कक्ष्याग्रहानयनं कक्ष्याग्रं चोक्तम् । एष्वन्तिमप्रकारे यत्कक्ष्याग्रं तदेवोद्दिश्यते । अस्य भागहारः सहस्रघ्नेनापवर्तितभूदिनेन गुणिताग्रहकक्ष्या ॥

उद्देशकः—

कक्ष्याग्रं सवितुः खखाक्षिशिखरिक्ष्माक्ष्यद्रिचन्द्राकृति-
द्व्यर्थाब्ध्यब्धिरसाभ्रतर्ककरभूसंख्यं मृगाङ्कस्य तु ।
(१२६०६४४५२२२१७२१७२००)
लक्षघ्नाभ्रकरार्थबाणनवकद्व्यष्टेशनागत्वगा-
द्र्यग्रं भाज्यमहर्गणं च भगणान् यातान् रवीन्द्वोर्वद ॥ २२
(७७३८११८२९५५२०००००)

न्यासः—रवेःकक्ष्याग्रमिदम् ।

(१२६०६४४५२२२१७२१७२००) इदमत्राधिकाग्रम् । अथ खकक्ष्याया भूदिनयोः, "विभजेद्धारविभाज्याविति" परस्पर-भक्तयोश्शेषं वेद (४) संख्यम् । एष खकक्ष्या—भूदिनयोरपवर्तकः । अनेनापवर्तिता खकक्ष्या प्रयुतघ्ननृपद्व्यभ्राद्रिखाष्टाद्रिरसाब्धि (४६७८०-

२०२१६००००००) संख्या। अपवर्तितं भूदिनम् अचलार्थकृ-ताङ्काद्रिवेदाब्धिनवपावक (३९४४७९४५७) संख्यम्। एतत्सहस्रगु-णितम् ३९४४७९४५७००० अथानपवर्तितायां खकक्ष्यायां सह-स्रघ्नैर्युगग्रहभगणैर्विभक्तायां योजनात्मिका ग्रहकक्ष्या भवतीति लब्धा रविकक्ष्या। द्वादशयोजनषष्ट्यंशसहितखखातीथिरामाग्निवेद ४३३१५०० $\frac{१२}{६०}$ संख्या। एषा पूर्वलिखितसहस्राहतापवर्तितभूदिनाभ्यस्ता व्योमाभ्रशकनवविश्वनवाष्टतर्कवेदाष्टशैलगजषड्सुखाद्रिचन्द्र (१७०८-६८७८४६८९१३९१४००) संख्या। अयमत्राधिकाग्रभागहारः। चन्द्रस्य कक्ष्याग्रमिदम् (७७६८११८२९५५२०००००) एतदिहो-नाग्रं प्रागुक्तक्रमलब्धमेव। चन्द्रकक्ष्या खत्रयाब्धिद्विदहन (३२४०००) संख्या। एषा सहस्रघ्नापवर्तितभूदिनगुणिता प्रयुतघ्नाष्टषट्खाब्धिवेदाग्नी-शाष्टाद्यर्क (१२७८११३४४०६८०००००) संख्या। अय-मत्रोना–ग्रभागहारः। अग्रान्तरं खखाक्ष्यत्यष्टि—द्वीषुरसषड्द्व्यङ्कर्तु-द्विरामाष्टत्रिगजेश (११८३८३२६९२६६५२१७२००) संख्यम्। अत्रैतेऽधिकाग्र भागहारोनाग्र भागहाराग्रान्तर राशयोऽपवर्तनं प्रयच्छ-न्तीत्यपवर्त्यप्रदर्श्यन्ते। अत्रापवर्तकः पूर्णाभ्रतर्काकृति–खाग्नि–तर्क-व्योमाभ्र–चन्द्रगिरि (७१००६३०२२६००) संख्यः। अनेनापवर्ति-तोऽधिकाग्रभागहारो नवाष्टत्रिषट्खसिद्ध (२४०६३८९) संख्यः। अपवर्तितो–नाग्रभागहारोप्ययुत- गुणधृति (१८००००) संख्यः। अपवर्तिताग्रान्तरं द्व्याकृतिमुनिरसनृप (१६६७२२२) संख्यम्। एभि "रधिकाग्रच्छेदगुणमि" त्येतदन्तेनकर्मकदम्बेन जातोराशिः वसु-मुनिगिरिरविगजाब्धि (४८१२७७८) संख्यः। अयमत्र केनापवर्तकेन गुणितोऽधिकाग्रयुक्तश्चार्बुदाहताष्टि–द्विनख–खाष्टाद्रि रसासिन्धु (४६७-८०२०२१६००००००००) संख्यः। अयं द्विच्छेदाग्रो भाज्यराशिः

अस्मिन्नपवर्तित खकक्ष्यया गुणेन विभक्ते लब्धो राशिः सहस्र (१०००) संख्यः । एष स्वेष्टदिनगणः । अथ द्विच्छेदाग्रे भाज्यराशावनपवर्तितेनाधिकाग्रभागहारेण द्विच्छेदेन हृते लब्धौ गतौ रविभगणौ द्वौ (२) शिष्टमुद्दिष्टरविकक्ष्याग्र-तुल्यम् । अथ द्विच्छेदाग्रे भाज्यराशावेवानपवर्तितोनाग्रभागहारेण चन्द्रच्छेदेन विहृते लब्धा गताश्चन्द्रभगणाः षट्त्रिंशत् (३६) शेषमुद्दिष्टरविकक्ष्याग्रसमम् । एवं द्वयोः कक्ष्याग्रयोरुद्दिष्टयोस्सतोरानयनप्रकारः । बहूनां कक्ष्याग्रेषूद्दिष्टेषु भिन्नबहुभागहारभिन्नबह्वग्रयोः कुट्टाकारानयनप्रकारेण भाज्यराश्यहर्गणगतभगणास्साध्याः । एवं सूर्यसिद्धान्तमार्गमवलम्ब्य कक्ष्या कुट्टाकारानयनं प्रदर्शितम् । आर्यभटीयानुसारेण कक्ष्या–कुट्टाकारानयने तु विशेषः । अत्र सूर्यसिद्धान्तानयनमार्गेणैतदानयने यत्र यत्र सहस्रगुणनमुक्तं तत्तदिह न कर्तव्यम् । अन्या सर्वाऽपि प्रक्रिया समाना । अथ खिलविशेषानुपपन्नप्रश्न उदाह्रियते । उद्देशकः—

योष्टाभिर्नवभिष्षड्भि
　दशभिश्चतुरग्रकः ।
द्व्याद्यैश्चतुर्भिरेकाग्र
　स्तं राशिं व्याहराञ्जसा ॥ २३ ॥

अत्र षड्भिरष्टभिर्वा यो राशिश्चतुरग्रो भवति स कथं चतुर्भिर्द्वाभ्यां वा रूपाग्रो भवतीत्यालोच्य प्रश्नोऽयमनुपन्न इति ब्रूयात् । एवमन्येऽप्यनुपपन्नाः प्रश्ना बोद्धव्याः । अथ खिलविषय उदाह्रियते । उद्देशकः—

द्विचत्वारिंशताद्व्यग्रः
　षाड्विंशत्यैकशेषकः ।
यो राशिस्तं द्रुतं ब्रूहि
　साग्रं वेदभवान्यदि ॥ २४ ॥

अत्र पूर्ववदागतानि प्रत्येकं रूपात्मकान्युपर्यधोभावेन निहितानि फलानि १ । शेषयोरुपरिराशिर्लोचन (२) संख्यः । अधो राशिर्वेद

१

१

१

(४) संख्यः । अत्र मतिः कल्पयितुं न शक्यते तस्मादिह भाज्यराशिः खिल इति वक्तव्यम् । यत्र च्छेदयोरपवर्तकोऽस्ति सोऽग्रान्तरस्य तु नास्ति । तत्र भाज्यराशेः खिलत्वं द्रष्टव्यं । यत्रैषां त्रयाणामपि सदृशोऽपवर्तकोऽस्ति तदभावो वाऽत्राखिलत्वं द्रष्टव्यम् । एवं साग्रविषयेऽधिकाग्रादिसूत्रयुगं प्रतिपत्तॄणां बुद्धिव्यामोहो माभूदित्येकयैव च रीत्या व्याख्यातम् । अथैतदेवात्र किञ्चिद्विकल्प्य व्याक्रियते । पूर्वं "शेषपरस्परभक्तं मतिगुणमग्रान्तरे क्षिप्तमि" त्यत्रफलपङ्क्त्यां समायां सत्यामग्रान्तरं समं कृत्वा मतिं कल्पयित्वा तथाऽल्पमुपरिराशिं गुणयित्वा तच्चाग्रान्तरे क्षिप्त्वा तदधोराशिना हृत्वा लब्धं समपङ्क्तीनां फलानामधोनिहितायामतेरधस्तान्निदध्यादित्युक्तम् । इदानीं तत्र विषमायां फलपङ्क्त्यामग्रान्तर—मृणं कृत्वा मतिं परिकल्प्य तथाऽल्पमधोराशिं संगुण्य तस्मादग्रान्तरं विशोध्य तदुपरिराशिना विभज्य लब्धं विषमपङ्क्तीनां फलानां मध्ये दत्ताया मतेरधःस्थापयेदित्युच्यते । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं कृतेऽपि पूर्वप्रदर्शितमखिलमुदाहरणजातं प्रायशः सेत्स्यत्येव । अस्मिन् पक्षेऽ "ग्रान्तर" इत्यन्तं विभक्तिविपरिणामो द्रष्टव्यः अग्रान्तरेणेति । छन्दोवत् सूत्राणिभवन्तीत्युक्तत्वात् । छन्दसि हि विभक्तिविपरिणामः प्रसिद्धः । क्षिप्तमित्येतदवहीनमित्यस्योपलक्षणम् । तस्मादग्रान्तरेणोनामिति सिद्धं भवति । तथैवास्तु पाठः ॥

" ऊनाग्रभागहारं छिन्द्यादधिकाग्रभागहारेण ।
शेषपरस्परभक्तं मतिगुणमग्रान्तरेक्षिप्तम् ॥
अधउपरिगुणितमन्त्ययुगूनाग्रच्छेदभाजितेशेषम् ।
ऊनाग्रच्छेदगुणं द्विच्छेदाग्रं विहीनशेषयुतम्" ॥

इति । अस्मिन् पाठे यदा समायां फलपङ्क्त्यां मतिकल्पनेष्टा तदाग्रान्तरमृणं कृत्वा मतिं कल्पयेत् । यदा विषमायां तस्यां मतिकल्पनाऽभिमता तदाऽग्रान्तरं धनं कृत्वा मतिं कल्पयेत् । एवमधिकाग्रादिसूत्रयुगलं साग्रमधिकृत्य विस्तरेण व्याख्यातम् । अथैतत्सूत्रयुगलस्य विषयमार्यया दर्शयति ॥

अवशेषविषमभावे शेषस्यैकस्य शून्यतायां च ।
अवतरति सूत्रयुगलकमिदमन्यत्र तु निगद्यते कर्म ॥९॥

इदं सूत्रयुगलकमवशेषविषमभावकस्य शेषस्य शून्यतायां चावतरति । अन्यत्र तु कर्म निगद्यते । यत्राग्रयोरुभयाबेर्हूनां वाऽभावस्समत्वं वा तत्र कर्मोच्यत इत्यर्थः सूत्रयुगलकमित्यत्र स्वार्थे "कप्" प्रत्ययः । तदिदं कर्मार्ययाह ॥

शेषाभावे हारावपवर्त्यामू परस्परं हत्वा ।
अपवर्तकेन गुणयेच्छेषसमत्वे तु शेषमपि युञ्ज्यात् ॥१०

इति श्रीदेवराजविरचिते कुट्टाकारशिरोमणौ साग्रपरिच्छेदः प्रथमः ॥

अस्यास्तूदाहरणमेव व्याख्यानम् । उद्देशकः--

द्व्याद्यैर्दशकपर्यन्तैर्यो राशिश्शून्यशेषकः ।
तं राशिमभिधेहि द्राक् तान्त्रिकग्रामणीर्वद ॥ २५

अत्र द्व्यादिषु नवसु च्छेदेषु द्विसंख्याकस्यास्य त्रिसंख्यस्य द्वितीयस्य चापवर्तकाभावादनयोः संवर्गः षट्संख्यः । अयमादितो द्वयोश्छेदयोर्निरग्रो भाज्यराशिः । अथास्य च चतुस्संख्याकस्य तृतीयस्य चापवर्तको द्विसंख्यः । अनेनापवर्तितयोः क्रमात् त्रिद्विसंख्याकयोरेतयोर्वधोऽपि षट्संख्यः । अयमपवर्तकेन द्विकेन गुणितः सूर्य (१२) संख्यः । अयमादितस्त्रयाणां निरग्रो भाज्यः । अथास्य च पञ्चसंख्यस्य चतुर्थस्यचापवर्तकाभावादनयोर्घातः षष्टिसंख्यः । अयं चतुर्णां निरग्रो भाज्यः । अथास्य च षट्संख्यस्य पञ्चमस्य चापवर्तकः षट्संख्यः । अनेनापवर्तितयोः क्रमाद्दशैकसंख्ययोरेतयोरभ्यासो दशकसंख्यः । अयमपवर्तकेन षट्केन गुणितः षष्टिसंख्यः । अयमादितः पञ्चानां छेदानां निरग्रो भाज्यराशिः । अथास्य सप्तसंख्यस्य षष्ठस्य चापवर्तकाभावादनयोर्वधो नखवेद (४२०) संख्यः । षण्णां निरग्रो भाज्यः । अथास्य चाष्टसंख्यस्य सप्तमस्याचापवर्तकश्चतुस्संख्यः । अनेनापवर्तितयोरेतयोरभ्यासो दिङ्नेत्र (२१० संख्यः । अयमपवर्तकेन चतुष्केण गुणितः खाब्धिगज (८४०) संख्यः । अयमपवर्तकेन त्रिकेण गुणितो नखतत्व (२५२०) सख्यः । अयमष्टानां हाराणां निरग्रो भाज्यराशिः । अथास्य च दशसंख्यस्य नवमस्य भागहारस्य चापवर्तको दशकसंख्यः। अनेनापवर्तितयो रेतयोरभ्यासः पक्षतत्व (२५२) संख्यः । अयमपवर्तकेन दशकेन निहतः पूर्ववन्नखतत्व (२५२) संख्यः । अयं द्विपूर्वाणां दशपर्यन्तानां नवानां भागहाराणां निरग्रः प्रत्यासन्नो भाज्यराशिः ॥

अथ शेषसाम्यविषय उद्देशकः—

द्व्याद्यैर्दशकपर्यन्तैर्नवभिर्भाजकैर्हृतः ।
यो भवेद्राशिरेकाग्रस्तमाचक्ष्वाऽविलम्बितम् ॥ २६

अत्र पूर्ववदानीतो नखतत्व (२५२०) संख्यो भाज्यराशिरेकेनाग्रेण युक्तः (२५२१) प्रत्यासन्नो भाज्यराशिः । ऐवमनेन न्यायेन सूर्येन्दुभौमजीवशनैश्चराणां बुधभृगुशीघ्रोच्चयोश्चन्द्रोच्चपातयोश्च द्वियुगाद्यानयनम् । उदाहरणन्तु ग्रन्थविस्तरभयान्नप्रदर्श्यते । अत्र च "पूर्वेण पूर्वेण गतेनयुक्तंस्थानंविनान्त्यंप्रवदान्तिसंख्याम् । इच्छाविकल्पैःक्रमशोभिनीयनीनेनिवृत्तिःपुनरन्यनीतिः" (बृहत्संहितायाम् अध्याये ७६. श्लो. २२ वराहमिहिरः) इत्याचार्योक्तप्रकारेणैषामेकयुगविषयाः प्रश्ना नव (९) द्वियुगविषयाः षट्त्रिंशत् (३६) त्रियुगविषयाश्चतुरशीतिः (८४) चतुर्युगविषया रसनेत्रचन्द्र (१२६) संख्याः । पञ्चयुगविषयाश्च तावन्तः (१२६) षड्युगविषयाश्चतुरशीतिः (८४) सप्तयुगविषयाः षट्त्रिंशत् (३६) अष्टयुगविषया नव (९) नवयुगविषयः प्रश्न एकः (१) एवं संभूय रुद्रबाण (५११) संख्याःप्रश्नास्संभवन्ति । अत्र रविचन्द्रभौमजीवशनैश्चराणां बुधकाव्यशीघ्रोच्चयोश्चन्द्रोच्चयातयोश्च युगैश्शून्याग्रो राशिः वसुद्वयष्टाद्रिरूपाङ्कसप्ताद्रितिथि (१५७७९१७८२८) संख्यः । आर्यभटीये तु व्योमशून्यशराद्रीन्दुरन्ध्राद्रयद्रिशरेन्दु (१५७७९१७५००) संख्यः । एवं साग्रकुट्टाकारो दर्शितः ॥

इत्यत्रिकुलाभरणस्य स्कन्धत्रयवेदिनः सिद्धान्तवल्लभइतिप्रसिद्धापरनाम्नः श्रीवरदराजाचार्यस्य तनयेन देवराजेन विरचितायां कुट्टाकारशिरोमणिटीकायां महालक्ष्मीमुक्तावल्यां साग्रपरिच्छेदः प्रथमः.

श्रीगुरुप्रार्थना.

आबाल्यात् किल संप्रदायविधुरे वैदेशिकेऽध्वन्यहं
सम्भ्रम्याद्य विमूढधीः पुनरपि स्वाचारमार्गे रतः ।
कृत्याकृत्यविवेकशून्यहृदयस्त्वत्पादमूलं श्रये
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ १

आत्मानं यदि चेन्न वेत्सि सुकृतप्राप्ते नरत्वे सति
नूनं ते महती विनष्टिरिति हि ब्रूते श्रुतिः सत्यगीः ।
आत्मावेदनमार्गबोधविधुरः कं वा शरण्यं भजे
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ २

कामक्रोधमदादिमूढहृदयाः प्रज्ञाविहीना अपि
त्वत्पादाम्बुजसेवनेन मनुजाः संसारपाथोनिधिम् ।
तीर्त्वा यान्ति सुखेन सौख्यपदवीं ज्ञानैकसाध्यां यतः
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ३

रथ्यापङ्कगकीटवद्भ्रमवशाद्दुःखं सुखं जानतः
कान्तापत्यमुखेक्षणेन कृतिनं चात्मानमाध्यायतः ।
वैराग्यं किमुदेति शान्तमनसोऽप्याप्तुं सुदूरं ततः
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ४

भार्यायाः पतिरात्मजस्य जनको भ्रातुः समानोदरः
पित्रोरस्मि तनूद्भवः प्रियसुहृद्बन्धुः प्रभुर्वान्यथा ।
इत्येवं प्रविभाव्य मोहजलधौ मज्जामि देहात्मधीः
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ५

सत्कर्माणि किमाचरेयमथवा किं देवताराधना-
मात्मानात्मविवेचनं किमु करोम्यात्मैकसंस्थां किमु ।
इत्यालोचनसक्त एव जडधीः कालं नयामि प्रभो
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ६

किं वा स्वाश्रितपोषणाय विविधक्लेशान् सहेयानिशं
किं वा तैरभिकाङ्क्षितं प्रतिदिनं संपादयेयं धनम् ।
किं ग्रन्थान् परिशीलयेयमिति मे कालो वृथा याप्यते
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ७

संसाराम्बुधिवीचिभिर्बहुविधं संचाल्यमानस्य मे
मायाकल्पितमेव सर्वमिति धीः श्रुत्योपदिष्टा मुहुः ।
सद्युक्त्या च दृढीकृतापि बहुशो नोदेति यस्मात्प्रभो
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ८

यज्ज्ञानात् सुनिवर्तते भवसुखभ्रान्तिः सुरूढा क्षणात्
यद्ध्यानात् किल दुःखजालमखिलं दूरीभवेदञ्जसा ।
यल्लाभादपरं सुखं किमपि नो लब्धव्यमास्ते ततः
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ ९

सत्यभ्रान्तिमनित्यदृश्यजगति प्रातीतिकेऽनात्मनि
त्यक्त्वा सत्यचिदात्मके निजसुखे नन्दामि नित्यं यथा ।
भूयः संसृतितापतप्तहृदयो न स्यां यथा च प्रभो
श्रीमन् लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ १०

आर्. कृष्णस्वामी.

" व्याससिद्धान्तमार्ताण्डविमर्शनम् "

इह खलु निखिलजनावीदितमेतत् यत्परमकारुणिको भगवान् बादरायणो नारायणांशोऽपारसंसारसागरनिमग्नं जीवजातमुद्दिधीर्षोः परमशिवस्य आज्ञया सकलोपनिषदर्थनिर्णायकं न्यायजालं सूत्रयामास अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादि यच्च व्याचख्यौ तत् परमशिवावतारभूतः श्रीशङ्कराचार्यः यथान्यायं सर्वग्राह्यमिति । कथमेतदवगम्यते? सूतसंहितादिपुराणात् । तथाहि, सूतसंहितायाम्—

" स च नारायणस्यांशो भगवान् बादरायणः " ।

इत्यारभ्य—

" सूत्रयामास वेदान्तवाक्यार्थं शङ्कराज्ञया " ।

इत्यन्तम्—

तथा मानवपुराणे " न्यायस्सूत्रात्मना प्रोक्तस्सर्वज्ञेन महात्मना ।
व्यासेनैव प्रसादेन शिवस्य परमात्मनः " ॥

तथाऽदित्यपुराणे—

" व्याकुर्वन् व्याससूत्राणि श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ।
स एवार्थश्श्रुतेर्ग्राह्यः शङ्करस्सवितानन: " ॥

इति एवं कूर्मपुराणेऽपि—

करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।
श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥
उपदेक्ष्यति तच्छास्त्रं यज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
सर्ववेदान्तसारं हि धर्माद्वैतनिदर्शनम् ॥
यत्तद्विप्रा निषेवन्ते सन्यासेनोपचारतः ।
विजित्य कालजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् " ॥

इति । एवं वासिष्ठलैङ्गेऽपि—

मन्नियोगाद्धरिस्साक्षादतीवश्रद्धया सह ।
कृष्णद्वैपायनो भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥
वेदान्तानां प्रतिष्ठार्थं मुने सूत्रं करिष्यति ॥

इति । सूत्रजालस्य चास्य मुख्यप्रमेयबोधकशब्दघटितप्रथमसूत्रकत्वात् तादृशधर्मसूत्रयोगसूत्रयोः धर्मसूत्रत्वयोगसूत्रत्वरूपासाधारणव्यवहारवत् ब्रह्मसूत्रत्वव्यवहारः सर्वजनसम्मतः । यो हि महर्षिः यदर्थं यं प्रबन्धं कृतवान् सः तमर्थं तदादौ प्रथमत एव प्रायेण असूचयत् । यथा "अथ योगानुशासनम्" "अथ शब्दानुशासनम्" "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति । तथा बादरायणोऽपि महर्षिः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्येवोवाच । न तु शिवजिज्ञासा, विष्णुजिज्ञासेति वा, अतोऽवगम्यते, शैववैष्णववल्लभादीनां स्वस्वमताभिनिवेशात् अन्यथा अन्यथा अर्थप्रतिपादने नावकाश इति । अस्यां चतुर्लक्षण्यामादावन्ते मध्ये वा शिव विष्णुवाचकपदाभावत् ब्रह्मात्मपरादिशब्दानामेव तत्र तत्र उपलम्भाच्च, ब्रह्मविचारात्मकमेवेदं सूत्रजालमिति च । तत्र प्रथम-सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य बृहिवृद्धाविति धातोर्निष्पन्नत्वेन, "अथ कस्मा-दुच्यते परं ब्रह्मेति? यस्मादुच्चार्यमाण एव बृहति, बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति" इत्यथर्वशिरश्श्रुत्या च बृहत्त्वम् ब्रह्मपद-प्रवृत्तिनिमित्तमिति गम्यते । तच्च संकोचेप्रमाणाभावात् त्रिविधपरिच्छेद-राहित्यप्रयोजकं निरतिशयञ्च, "तद्वा एतद्ब्रह्म अद्वयं बृहत्वादि"ति-नृसिंहोत्तरतापनीयश्रुत्या, "सत्यं ज्ञानमनन्तमितिश्रुतौ, यदनन्तं तद्ब्रह्मेत्युक्तत्वेन च, तथावगमात् । एवं—

"न व्यापित्वात् देशतोऽन्तो नित्यत्वात् नाऽपि कालतः ।
न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यात् आनन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा ॥"

इत्युपबृंहणात् "अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाहेति श्रीरामानुजीयभाष्याच्च । तथा च गुणवत्वे दोषवत्वे च वस्तुपरिच्छेद-राहित्यायोगात् ब्रह्मपदं निर्गुणं निरतिशयं बृहत्वोपलक्षितं स्वरूपं प्रत्याययति । अन्यथा अन्यतमपरिच्छेदवतोऽपि घटवत् अनित्यत्वेन अनित्ये प्रपञ्चे विरक्तस्य मुमुक्षोः ब्रह्मजिज्ञासानुपपत्तिः । ब्रह्मशब्दस्य शिवविष्ण्वादिपरत्वे शैवपाञ्चरात्राद्यागमसिद्धार्थबोधकत्वेन ज्ञातार्थ-ज्ञापकत्वादस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिश्च । ये च शैवादयो निरङ्कुशं ब्रह्मशब्दं स्वस्वमतानुसारेण व्याकुर्वन्ति, स्वमतप्रतिष्ठार्थं परमतञ्च खण्डयन्ति, ते पृष्टाः व्याचक्षताम् । किं भवतां अद्वैते तात्पर्यं परमम्? उत द्वैते? नाद्यः अस्मन्मतप्रवेशेन परस्परं कलहस्य वैयर्थ्यात् । न द्वितीयः, भवद्भिः परस्परं कल्पिते द्वैते विशेषाभावात् । यदि उभयकल्पितं द्वैतम् परस्परसम्मतं तर्हि मार्गभेदः किमर्थं प्रवृत्तः? यद्यत्र मार्गभेदो नास्तीत्युच्यते तर्हि भाष्यभेदः किमर्थं प्रवृत्तः? शिवस्य विष्णोर्वा प्रधानस्य भेदादिति चेत्–मूलभूतसूत्रेषु अन्यतरबोधकस्य असाधारणपदस्य अभावात् रिक्तपात्रे दर्वीचालनवत् भवतां भाष्यकरणस्य अकिञ्चित्करत्वात्, तादृशपदसत्वे किं पुनः कलहायन्ते परस्परं तत्रभवन्तः? किञ्च भवन्मते शिवस्य विष्णोर्वा सर्वशब्दवाच्यताभ्युपगमेन अन्यत्किञ्चित् ब्रह्मसूत्रात् मूलं पुरस्कृत्य भाष्यं प्रतन्यताम् किं ब्रह्मसूत्रोपमर्दनेन? शिवविष्ण्वाद्यभ्युपगन्त्रा अद्वैतिना अनभ्युपगतः कः पदार्थः भवदीयैरभ्युपगतः? येन वैष्णवेषु परस्परं कलहः शैवेषु वा आविर्भूतः । अद्वैतिना शिवविष्ण्वादीनां मिथ्यात्वमुच्यते नास्माभिरिति चेत्, तर्हि शिवस्य वा विष्णोर्वा पारम्यं कलहायमानैः परस्परं भवद्भिः कथं निर्णीयेत? उपक्रमोप-संहारादिप्रमाणजालं च शैववैष्णवमतसाधारणम् । अतः भवन्मत-

व्यवस्था मध्यस्थेन येन केन चित् कार्येति मध्यस्थः कश्चिदन्वेषणीयः। स किं मीमांसकः? अन्यो वा? नाद्यः, तस्य निरीश्वरवादित्वेन मूले कुठारापत्तेः, अन्ये किं कपिलादयः? बौद्धचार्वाकादयो वा नान्त्यः, तेषां वेदबाह्यत्वेन माध्यस्थ्यानर्हत्वात्। न द्वितीयः कपिलस्य निरीश्वरवादित्वात्। योग्यादीनां ईश्वरवादित्वेऽपि विशेषासाधकत्वात्। अतः पारिशेष्यात् अद्वैत्येव माध्यस्थ्यं वोढुमर्हति। स च अप्रसिद्ध इति चेन्न, महर्षिप्रणीतेषु योगसाङ्ख्यन्यायवैशेषिकादिशास्त्रेषु जीवब्रह्मैक्यमायावादानिर्वचनीयवादादिकं खण्डितमिति तद्वादिना येन केन चित् महर्षिणा भवितव्यं। तेषामेव परस्परं इतरमतखण्डनपूर्वकं स्वस्वमतस्थापकत्वदृष्टेः। तत्र पारिशेष्यात् व्यास एव तादृशो महर्षिः। तेन हि शैववैष्णवप्रधानं पाशुपतपाञ्चरात्रादिकं यथा खण्डितं न तथा अद्वैतमनूद्य खण्डितमिति, व्यासाभिप्रेतं मतं अद्वैतमिति सिद्धम्। तथा हि, मानवपुराणे अष्टादशाध्याये—

"अथ प्रमाणमाहात्म्यं प्रवक्ष्यामि समासतः"।

इत्युपक्रम्य—

"वेदस्य कर्मभागे तु वाक्यानां वेदवित्तमाः।
अन्योन्यं न विरोधोऽस्ति न्यायेन परिपश्यताम्॥
न्यायो जैमिनिना प्रोक्तो व्यासशिष्येण धीमता।
प्रसादादेव रुद्रस्य द्विजास्सूत्रात्मनैव तु॥
ज्ञानभागे तु वेदस्य वेदान्ताख्ये तथैव च।
वाक्यानां न विरोधोऽस्ति न्यायेन परिपश्यताम्॥
न्यायस्सूत्रात्मना प्रोक्तः सर्वज्ञेन महात्मना।
व्यासेनैव प्रसादेन शिवस्य परमात्मनः॥"

इत्युक्त्वा श्लोकद्वयानन्तरं—

"अखण्डैकरसार्थे तु वेदान्तास्सकला भृशम् ।
पर्यवस्यन्ति नान्यत्र तथा व्यासेन कीर्तितम् ॥
संसर्गार्थे द्विजा वेदाः समस्ता आस्तिकोत्तमाः ।
पर्यवस्यन्ति च यथा तथा जैमिनिनेरितम् ॥

इति प्रकरणेन व्यासेरितवेदान्तार्थः अखण्डैकरसः तन्निर्णायकसूत्रजालं व्यासकृतमपि तत्परं, संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणाखण्डार्थकत्वं उपनिषदां इति च सिद्धम् । अथ मानवपुराणं यदि प्रामाणिकं तदा व्यासमतमद्वैतम्, तदुक्तसूत्रजालमपि तत्परमिति विश्वसितुं शक्यते । तत्रैव प्रमाणं नास्तीतिचेन्न, "यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषज" मितिश्रुतेः मनूक्तेः प्रमाणमूर्धन्यत्वात्, किञ्च "धर्मशास्त्रेषु मानवस्येव व्याकरणेषु पाणिनीयस्येव च विष्णुपुराणस्य सजातीयग्रन्थेभ्यः प्रकर्षातिशयो नापन्होतुं शक्यत" इति श्रुतप्रकाशिकाकृदुक्तेश्च । एवञ्च अद्वैतस्य श्रुतिस्मृतिव्यासकृतसूत्रप्रतिपाद्यत्वे सिद्धे सति अद्वैती व्यास एव माध्यस्थ्यं वोढुमर्हति । कथं व्यासेन मध्यस्थेन व्यवस्था कृतेतिचेत् शृणु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मनो मायोपाधिकस्य नामविशेषाः शिवविष्ण्वादिशब्दाः । न तु अर्थतो भेदः परस्परं तयोः—

नामानि तव गोविन्द यानि तानि ममापि च ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥

इति महाभारतवचनात्, "सब्रह्म सशिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमस्वराट्" "त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वं वरुणस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवञ्च आगमसिद्धशैववैष्णवमतयोः सामंजस्ये सति व्यासप्रणीते ब्रह्मसूत्रे अद्वैतिव्यतिरिक्तानां विवरणावकाशाभावः न्यायविदां सुप्रसिद्ध एव । अत्रा-

वसरे व्यासतात्पर्यं प्रकटयन्निवोदितः कश्चित् व्याससिद्धान्तमार्ताण्डः श्रियःपतिर्नारायणः परं ब्रह्म, अप्राकृतदेशविशेषे तत्सायुज्यप्राप्तिरेव मुक्तिरिति, शारीरकमीमांसाप्रणेतुः भगवतो वेदव्यासस्य सिद्धान्त इति वक्ति । अत्र पृष्टोऽयं व्याचष्टाम् नारायणशब्दस्य (३ परिच्छेदे-९ पृष्ठे) अनुशासनविरहं वदता ग्रन्थेन ब्रह्मशब्दस्य श्रीपतौ नारायणे किमनुशासनमपूर्वमुक्तम्? येन श्रियः पतिः नारायणः परं ब्रह्मेति उद्धुष्येत। किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तायाः नित्यायाः श्रियः अभ्युपगमे विष्णोर्वस्तुपरिच्छेदापात्त्या "तद्वा एतद्ब्रह्म अद्वयं बृहत्वात्" इति नृसिंहतापनीयश्रुत्युक्तं निरतिशयबृहत्वप्रयोज्यं अद्वितीयत्वं कथं तव नारायणस्य सिध्येत्? अथ अद्वितीयत्वं सजातीयद्वितीयरहितत्वं श्रीश्च विजातीयेति चेत् न, विकल्पासहत्वात् । किं साजात्यं लक्ष्मीपतित्वेन? उत जगत्कारणत्वादिना, नाद्यः लक्ष्मीपतित्वेन सजातीयस्यान्यस्य कस्य चित्सत्वे निषेधायोगात् असत्वे कथं अप्रसक्तं प्रतिषेधति श्रुतिः? नान्त्यः पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात् । अप्राकृतदेशविशेषे मानाभावात् तथा हि "आत्मा वा इदमग्र आसीत्". "एको ह वै नारायणः" इत्यादि श्रुतिभिः प्रलयकाले कार्यस्य सूक्ष्मावस्थां प्रतिपादयिन्तीभिः "स इमान्लोकानसृजत" "सोऽकामयत" "एतस्मादात्मनः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः" इत्यादिश्रुतिभिः सर्वभूतत्वसर्वलोकत्वाद्यवच्छेदेन ब्रह्मोपादानकत्वावगमात् । स्वोपादानकत्वस्य प्राकृतत्वविनाशित्वव्याप्तत्वात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य अप्राकृतस्य सद्भावे प्रमाणाभावः । यानि पुराणवचनानि उपन्यस्यन्ते तृतीयपरिच्छेदे तानि सयुक्तिकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधे विरोधाधिकरणन्यायेन अप्रमाणान्येव । सायुज्यरूपा मुक्तिः परब्रह्मसमानभोगत्वरूपमिति (द्वितीयपरिच्छेदे २१३ पृष्ठे) उक्तत्वेन मुक्तस्य लक्ष्मीपतित्वापत्तेः "परं साम्यमुपैती" ति

श्रुत्या मुक्तस्य ब्रह्मणा सादृश्यप्रतिपादनाच्च। न च तद्भिन्नमेव सादृश्यं तत्र विवक्षितमिति वाच्यं परमपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः। मुक्तस्य ब्रह्मसाम्याभ्युपगमे "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" "न तत्समोस्ति अभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इत्यादिश्रुतिविरोधः। मुक्तस्य भगवद्भक्तोज्झितं भक्त्यतिशयेन अभ्यवहरतः (द्वितीयपरिच्छेदे पृ.२१५) यथानुरूपां सपर्यां कुर्वतः शरीरमस्ति वा? न वा? आद्ये, सुखवत् दुखस्याप्यापत्तेः "आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति श्रुतिभ्यां। द्वितीये शरीरेन्द्रियादिशून्यस्य चर्वणनिगरणाद्यसम्भवेन भवन्मुक्तेः अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्। वेदव्यासस्य सिद्धान्त इत्यपि न समीचीनम्। व्यासाभिप्रायस्य पूर्वमेव उपबृंहणादिना निर्णीतत्वात्, "स्वयं नष्टः परान्नाशयती" ति न्यायकबळितत्वाच्च। किं च तत्पुरुषीयपुरुषान्तरीयवचनयोर्मध्ये तत्पुरुषीयवचस्य प्राबल्यमिति भवत्कल्पितन्यायेन व्यासकृतकूर्मपुराणात् तत्कृतब्रह्मसूत्रतात्पर्यं विशदं भवति तथाहि कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां द्वितीयाध्याये—

"यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात्स्वभावतः।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिः जन्मान्तरशतैरपि॥

इत्युक्त्वा श्लोकद्वयानन्तरं—

"वदन्ति वेदविद्वांसस्साक्षिणं तमसः परं।
भोक्तारमक्षरं शुद्धं सर्वत्र समवस्थितं॥
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्वदेहिनाम्।
एकस्संभिद्यते शक्त्या मायया सर्वभावतः॥
तस्मादद्वैतमेवाहुः मुनयः परमार्थतः।

ज्ञानस्वरूपमेवाहुः जगदेतद्विचक्षणाः ।
अर्थस्वरूपमेवान्ये पश्यन्त्यज्ञाः कुदृष्टयः ॥"

इति । अत्र वेदविद्वांस इत्युक्त्या वेदव्यासस्य वेदविद्प्रणीतत्वात् तन्मतमद्वैतं वैदिकं च अज्ञाः कुदृष्टय इत्युक्त्या तद्विपरीतमतं अवैदिकमिति †स्फुटं विमर्शकानां एवं पाराशर्ये सप्तदशाध्याये—

"द्वयोर्भेदो न चेत्तर्हि भेद एकस्य वस्तुनः ।
भेद एकस्य यः प्राप्तस्स मृषा चन्द्रभेदवत् ॥

इत्युपक्रम्य—

"मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतंपरमार्थतः ।
इत्याह हि परा शुद्धा श्रुतिस्सत्यार्थवादिनी ॥"

इति श्रुत्यैव श्रुतितात्पर्यस्य वर्णितत्वात् तदर्थनिर्णायकत्वेन प्रवृत्तं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमपि अद्वैतपरमिति सिद्धम् ॥

(अनुवर्तते)

विद्वान् . पालघाट् . नारायणशास्त्री.

अभिनवसुभाषितावलिः

III

अथ पुनरिदानीं तेषामेव श्रीमतां पारुपत्ते गुरुराजवर्याणां कृतिष्वन्यतमं श्रीमदम्बानवरत्नमालिकास्तोत्रद्वयं सहृदयहृदयाह्लादनाय समर्प्यते । तत्रभवन्तः पूर्वोदाहृतरसिकतावैदग्ध्यसमलंकृता आचार्यवर्याः असकृदाविष्कृताव्याजदेवताभक्तिसुधाविशुद्धान्तरङ्गाः निरतिशयानन्दमयाश्च विराजन्ते स्मेति हन्त! पुराकृतं महात्मनाम्! यद्यप्येतादृशानि स्तोत्राण्यम्बाविषयकाणि बहूनि प्रसिद्धानि सिद्धप्रोक्तानि, तथापि परमकरुणामयं पूज्यतमं वस्तु नान्यज्जनन्याः; तन्न चित्रं प्रतिनरमयमम्बास्तवो भिद्यते अथाप्यपूर्वां शोभामाधत्ते वशीकुरुते च सर्वेषां मनांसीत्यलं बहुना॥

कदाचित् साम्प्रदायिके स्थिरवासरीयदेवताभजनावसरे सवयस्याः चतुष्पथवीथिकासु पुरुषोत्तमं स्तुवन्तः मार्गे शिवायतनं प्रविष्टाः, कालमहिम्ना सर्वेष्वप्याबालवृद्धेषु भगवत्पादारविन्दभजनपरवशेषु सस्नेहप्रदीपदीपितमुखेषु "अये, गुरुराज! अम्बामधि किमपि स्तूयताम्" इति सुहृदा साट्टहासहासमुत्साहिता एते आचार्याः सहसान्तर्ज्वलितदिव्यदीपेनेव वत्सस्यानान्यशरण्यतां सम्भावयन्त्याम्बया प्रसारितेन रागेणेव रुचिरपाटलितं मुखं देवीपदकमलमभ्यावृत्य निरर्गलया वाचा इत्थमस्ताविषुरिति प्रसङ्गः॥

(१) अम्बानवरत्नमालिका

श्रीमत्रिपुराम्बिकायैनमः

श्रितजनशिशिरापाङ्गी शिववामाङ्गी शिरीषमृदुलाङ्गी ।
सङ्गीतसरसभङ्गी मुदितकुरङ्गी करोतु मयि करुणाम् ॥ १

बालां सुरुचिरफालां मुकुरकपोलां विचित्रतरचैलाम् ।
लीलाहृताघजालां सुललितमालां नमामि शिवलोलाम् ॥ २

अम्बा सुगुणकदम्बा पुलिननितम्बा शिरोजलोलम्बा ।
बिम्बाधरा मृगाक्षी हिमरुचिबिम्बानना हि मामवतात् ॥ ३

कालीमसुरकरालीं करधृतखड्गाशुलूनरिपुमौलिम् ।
धूलीकृतदितिजालीं दुरिताद्धूलीकृते श्रितोऽस्म्यनिशम् ॥ ४

भद्रां सुजनसुभद्राममृतसमुद्रान्तरीपकृतभद्राम् ।
मुद्रां नताभयकरीं दधतीं रुद्राङ्गनामहं वन्दे ॥ ५

ललिता श्रितजनफलितामरतरुतुलिता भजत्कृपाकलिता ।
वलितापाङ्गनिपातैः कलयतु कल्याणसन्ततिं मयि ताम् ॥ ६

विद्या तटिदिव हृद्या नखरुचिविद्योतितात्मजनवेद्या ।
वेद्यागमैश्छिदाद्या सुभृशमविद्यां लुनातु ममसद्यः ॥ ७

वाणीं किसलयपाणीं पृथुलश्रोणीं नतामरश्रेणीम् ।
वाणीजितकलवाणीं भुजगसुवेणीं नमामि शुकपाणीम् ॥ ८

मायां सुरुचिरकायां सुगुणनिकायां सुरासुरोद्गेयाम् ।
ध्येयां योगिभिरनिशं जगदभिधेयां नमामि शिवजायाम् ॥ ९

नवरत्नमालिकाख्यामेता मार्यामुदारसविशेषाम् ।
गुरुराजसुकृतिरचितां दयया साङ्गीकरोतु निजहृदये ॥ १०

पुनरपि—अम्बानुगृहीतानन्दसुधापूरविहारादनपासिसीर्षया द्वितीयां रुचिरतरामिमां नवरत्नमालिकां रचयामासुः ॥

(२) अम्बानवरत्नमालिका

नित्यचिदानन्दमयीं निरुपमगुणकलितललितलावण्याम् ।
निखिलनिलिम्पवरेण्यां नित्यशरण्यां नमामि भुवनेशीम् ॥ १
पापविनाशननिरतां पावनचरितां परावरैर्विनुताम् ।
परमदयारसभरितां परशिवदयितां नमामि भुवनेशीम् ॥ २
अनुभूतिमात्रसारा मखिलोदारामपारगम्भीराम् ।
अमृतपयोधिविहारामरुणाकारां नमामि भुवनेशीम् ॥ ३
पुण्यैकसमधिगम्यां पुरुतरनिजमहिमलब्धपारम्याम् ।
पूजकसन्ततिसौम्यां पुरहरसाम्यां नमामि भुवनेशीम् ॥ ४
बन्धूककुसुमरक्तां भक्तजनोद्धरणबहुविधासक्ताम् ।
भवहृदयसानुरक्तां बहुगुणयुक्तां नमामि भुवनेशीम् ॥ ५
निगमलसत्परमार्थां निजजनततिविहितपरमपुरुषार्थाम् ।
निःश्रेयसैकसार्थां निखिलसमर्थां नमामि भुवनेशीम् ॥ ६
अमरावनैकदीक्षामसुरविपक्षामसाधुकृतशिक्षाम् ।
अध्वरधिकृतदक्षा मक्षालक्षां नमामि भुवनेशीम् ॥ ७
राजीवचपलनयनां मौक्तिकराजीव विशदशुभरदनाम् ।
राजीवविजयिवदनां राज्यनिधानां नमामि भुवनेशीम् ॥ ८
पीनोत्तुङ्गसुवृत्तस्तनयुगजितमदनकुम्भिकुम्भयुगाम् ।
शुम्भादिदम्भशमनीं शम्भुमनोज्ञां नमामि भुवनेशीम् ॥ ९
नवरत्नमालिकाख्यामेता मार्यामुदारसविशेषाम् ।
गुरुराजसुकृतिरचितां दयया साङ्गीकरोतु निजहृदये ॥ १०

स्तोत्रद्वयमिदं श्री गुरुराजहस्ताक्षरसत्कृतमातृकं तत्तनूजैः हेमावतीतीरविराजमान नृसिंहपुरवास्तव्यैः श्रीमद्भिरण्णय्याचार्यैः कृपयाऽस्मदायत्तीकृतमिति भूयानुपकारः चिरं स्मर्यते ॥

एच्. एल्. हरियप्प.

धर्मजिज्ञासा.

धर्मजिज्ञासया अधर्मोऽपि जिज्ञासितो भवतीति धर्मजिज्ञासैवात्र क्रियते । धर्मस्वरूपमाधिकृत्य बहुधा विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । सुखसाधनं धर्मः दुःखकारणमधर्मः इति न दोषारहितं लक्षणं भवितुमर्हति । अभोज्यभोजनापेयपानागम्यागमनादिष्वपि दुःखकारणेषु इष्टसाधनता बुद्ध्या जनाः प्रवर्तन्ते । अतः किं सुखसाधनमिति न निर्णेतुं शक्यते । तथा च—

" पुंसो नेष्टाभ्युपेयत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

इति मण्डनमिश्रविरचिते विधिविवेके (२४३तमपुटे) अनूदितश्लोकानुसारेण इष्टसाधनमेव क्रियासु प्रवर्तकम् । प्रवर्तनापरनामकं प्रवृत्तिकारणमेव धर्म इति अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादि दोषरहितं लक्षणं न भवति ॥

प्रवृत्तिहेतुमधिकृत्य पाश्चात्या विद्वांसोऽपि बहुधा विप्रतिपद्यन्ते । प्रयोजनमेव प्रवर्तकमिति प्रयोजनापरनामकफलेप्सया क्रियमाणा क्रियैव धर्मः इति के चन पाश्चात्या वदन्ति । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । इति लोकोक्त्यनुसारेण प्रयोजनविरहिता क्रियैव नास्ति । किं च सप्रयोजनं कर्म धर्म इति लक्षणमपि न निर्दुष्टम् । चौर्यमपि सप्रयोजनमिति को वा चौर्यं धर्म इति वदेत् ? अनिष्टाननुबन्धि सप्रयोजनं कर्म धर्म इति अनिष्टानुबन्धिनां चौर्यादीनां कर्मणां धर्मत्व निवारणेऽपि, किमिष्टं किं वा नेष्टमिति निर्णेतुमशक्यतया धर्मस्वरूपनिर्णयो दुस्साध एव भवति । किं च देहात्मबुद्ध्या शारीरसौख्याय केवलं क्रियमाणं कर्म इह लोके अनिष्टाननुबन्ध्यपि परलोकनाशक-

मिति कदाप्यनिष्टानुबन्ध्येव यत्तु ऐहिकामुष्मिकसुखद्वयसाधकं स धर्म इत्युक्तौ तादृशसाधनं कीदृशमिति निर्णेतुमशक्यतया धर्मलक्षणं सन्दिग्धमेव भवति । एतेन सुखसाधनं धर्म इति कैश्चित्पाश्चात्यविद्वाद्भिः निरुक्तं लक्षणमपि निरस्तम् ॥

अपरे के चन पाश्चात्यविद्वांसः प्रतिभाप्रेरणया क्रियमाणं कर्म धर्म इति वदन्तः प्रतिभायाः (Intuition) प्रवतर्कत्वं वदन्ति । प्रतिभावादिपक्षः श्रीमता मण्डनमिश्रेण स्वीये विधिविवेके २५२तमे पुटे विशदीकृतः । "प्रतिभानेत्रोऽहि लोकः इति कर्तव्यतासु समीहते" तदुक्तम्—

इतिकर्तव्यतायां तां न कश्चिदतिवर्तते ।
प्रमाणत्वेन तां लोकस्सर्वस्समनुगच्छति ॥
व्यवहाराः प्रवर्तन्ते तिरश्चामपि तद्वशात् ।
स्वरवृत्तिं विकुरुते मधौ पुंस्कोकिलः कथम् ॥
जन्त्वादयः कुलायादेः करणे शिक्षिताः कथम् ।
आहारप्रीतिविद्वेषप्लवनादिक्रियासु च ॥
जात्यन्वयप्रसिद्धासु प्रयोक्ता मृगपक्षिणाम् ।

इति यत्कर्तव्यं तत्र प्रतिभैव प्रमाणम् । प्रतभैव प्राणिनां तृतीयं नेत्रम् । न केवलं जनाः तिर्यञ्चोऽपि प्राणिनः स्वीयां प्रतिभामेवानुसृत्य व्यवहरन्ति जीवन्ति च । वसन्तोदये पुंस्कोकिलः स्त्रीकोकिलाह्वानाय प्रतिभाबोधित एव स्वीयस्वरं विकुरुते । प्रतिभाबोधिता एव पक्षिणः काले नीडादिकं रचयन्ति । तिर्यक्षु प्रतिजातिप्रसिद्धानि आहारप्रीतिद्वेषप्लवनादिकर्माणि प्रतिभैव बोधयति । न हि श्वा मार्जालस्य शत्रुरिति प्रतिभां विना अन्यः कश्चन न बोधयति श्वमार्जालम् । एतेन प्रतिभैव प्रवर्तिका । प्रतिभाप्रेरणया प्राणिभिर्यत्क्रियते स धर्म

इति च स्पष्टं भवति । अथापि प्रतिभाया धर्मोपदेशकत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यते । सत्यामपि प्रतिभायां केचन जनाः कथं परदारान् जिगमिषन्ति ? जागर्त्यामपि प्रतिभायां कथं कृष्णसर्पः अनपराध्यन्तमपि नरं दष्टुमिच्छति । स नतस्य जातिधर्मः । प्रतिभामप्युल्लङ्घ्य प्राणिनः क्रियासु प्रवर्तेरन्यदि तदा प्रतिभा शासितृपदवीमारोढुं नार्हति । अतः प्रतिभावादिनां पक्षे धर्माधर्मनिर्णयः दुस्साध एव । "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय" इति शाकुन्तले कालिदासोक्तमपि प्रतिभाप्रामाण्यं काचित्कमेवेति ज्ञेयम् ॥

तदित्थं प्रयोजनं प्रवर्तकमिति, सुखसाधनं प्रवर्तकमिति, प्रतिभा प्रवर्तिकेति च पाश्चात्यानां त्रयः प्रसिद्धाः पक्षाः बहोः कालात् पूर्वमेव भरतखण्डवासिभिः विद्वद्भिः दूरोत्सारिता इति स्पष्टमाकल्यते ॥

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति इष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति तार्किकानिष्कृष्टं लक्षणमपि धर्माधर्मस्वरूपं बोधयितुं नालम् ॥

महर्षिः जैमिनिस्तु—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति मीमांसासूत्रे धर्मलक्षणमाह । सूत्रमिदं शबरस्वाम्यादिभिः शास्त्रविचक्षणैः स्पष्टं व्याख्यातं वर्तते । तेषां व्याख्यानं पारिभाषिकभूयिष्ठं अनधीतशास्त्राणां दुर्बोधमिव दृश्यते । अतोऽत्र पारिभाषिकशब्दानुत्सृज्य सूत्रार्थो वर्ण्यते । एतल्लक्षणं लौकिकवैदिकोभयधर्ममपि लक्ष्यीकरोति । या च क्रिया लोके वेदे च लोडन्तैः लिङन्तैश्च धातुभिः तव्यानीयप्रत्ययान्तैश्च पदैः विहिता बोध्यते सैव चोदनेत्यभिधीयते । सैव क्रियाधर्म इत्यभिधीयते । एतादृशक्रियास्वपि या अनर्थमनु

सा वर्जनीया। तथा च लोके वेदे च लोडन्तैः लिङन्तैः कृत्यानीयरन्तैश्च पदैः विहिता अनर्थविरहिता क्रियैव धर्मः इति लक्षणं भवति ॥

वेदे यागादिक्रियाः सत्याभिवदनानृतदूरीकरणादिक्रियाश्च विहिता वर्तन्ते। लोके च "आयुष्कामः क्षीरं पिबेत्" "धनार्जनकामः आङ्ग्लभाषाध्ययनं आङ्ग्लवस्तुवाणिज्यं वा कुर्यात्" इति वेदागोचराः क्रियाः सर्वजनाभ्युपगमेन विहिता ज्ञायन्ते। एतासां क्रियाणां धर्मत्वे न किमप्यपहीयते। यासां क्रियाणां अनर्थप्रापकत्वं स्पष्टं दृश्यते, यासां च धर्मत्वे जनानां विप्रतिपत्तिः वर्तते तासां सार्वजनीनोऽभ्युपगमो नास्तीति तादृश्यः क्रियाः लोडन्तादिपदैः न बोध्यन्ते। तथाहि "आयुष्कामः क्षीरं पिबेत्" "धनार्जनकामः आङ्ग्लभाषाध्ययनं कुर्यात्" इति विहिते क्षीरपानस्य आङ्ग्लभाषाध्ययनस्य च धर्मत्वे न कोऽपीदानीं विसंवदति। आङ्ग्लजनाचारानुष्ठानं तु बहुभ्यो भरतखण्डजनेभ्यो न रोचते। अत स्तद्विषये "आङ्ग्लाचाराननुतिष्ठ" इति लोडन्तेन प्रवर्तना न श्रूयते लौकिकवार्तासु। अतश्च लौकिकक्रियासु याः याः क्रियाः लोडन्तादिभिरविसंवादं बोधिताः तासां धर्मत्वमविवादग्रस्तमिति ज्ञायते ॥

यथा वेदे तथा लोकेऽपि कानि चित्कर्माणि नित्यानि कानि चित्काम्यानि, कानि चिच्चनैमित्तिकानि वर्तन्ते। तानि च सुज्ञेयानीति नात्र विशदीक्रियन्ते ॥

तदित्थं लोके वेदे च यद्यच्चोदितमनर्थविरहितं कर्म दृश्यते तेषु नित्यमहरहः करणीयम् काम्यानि यथाकाममनुष्ठेयानि नैमित्तिकानि च सति निमित्ते कर्तव्यानि। यथा प्लेग्रोगहेतोः जना अन्यत्र गच्छन्ति तानि च कर्माणि धर्मा एवेति जैमिनिना

महर्षिणा कृतं धर्मलक्षणम् । एतच्च लक्षणं उत्तरोत्तरोत्कर्षवादिनां पाश्चात्यविदुषामिष्टमेव । तेऽपि सर्वजनाभ्युपगतानां लोडन्तादिपद-बोध्यानां क्रियाणां धर्मत्वं बोधयन्ति । तादृशक्रियां "विश्वजनीनाज्ञा" (Social Command) इति ते वदन्ति ।

चोदिताः क्रियाः प्रवृत्तिधर्मा इति भरतखण्डविद्भिरभिधीयन्ते । प्रवृत्तिधर्म इव निवृत्तिधर्मोऽप्यपरः मुख्यधर्मः जागर्तीति भरतखण्डजनानां मतम् । निवृत्तिधर्मः पाश्चात्यविदुषामविदितपूर्वः । विदितोऽपि स न तेभ्यो रोचते ॥

कर्मसन्यासः कर्मफलसन्यासो वा निवृत्तिधर्म इत्यभिधीयते । यः सर्वाणि विहितानि निषिद्धानि च कर्माणि सन्न्यस्य नैष्कर्म्यसिद्धौ यतमानः ब्रह्मणि रमते तस्य धर्मः कर्मसन्न्यासात्मकः निश्श्रेयसप्रदः इत्येतेषां मतम् ।

"न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।"

इति भगवद्गीतावचनेन सर्वकर्मसन्न्यासः न सुकर इत्यपरे कर्मत्यागात्कर्मजन्यफलत्यागः वरमिति मत्वा विहितानि कर्माणि अनुतिष्ठन्तोऽनुष्ठीयमानकर्मणां फलानि भगवते समर्पयन्ति । भगवत्समर्पणद्वारा जनेभ्य एव ददति । प्रयासेनार्जितप्राज्यधनः जनः देवानिष्ट्वा धनव्ययं वा करोति, दानरूपेण वा जनेभ्यो धनं ददाति, देवालयादीनि वा धर्मकार्याणि कारयिष्यति । न तु आर्जनाद्विरमति । किं तु स्वार्जितं स्वभोगाय न विनियुङ्क्ते । तथा च कर्मफलसन्न्यासः लोकसुखाय प्रभवतीति स्पष्टम् ॥

पाश्चात्यास्तु प्रवृत्तिधर्ममेकमेवाङ्गीकुर्वाणाः कर्मसन्न्यासकर्मफलसन्न्यासान्यतरात्मकं निवृत्तिधर्मं नाभ्युपगच्छन्ति । ऐहिकानिष्टनिवृत्तिपूर्वकाभीष्टप्राप्तिरेव प्रवर्तिकेति मन्यमानाः सैकतादपि तैलं

सञ्जिघृक्षन्ति । अतश्च तेषु साहसशीला अशेषजगदैश्वर्यं स्ववशं कृत्वा अलसानन्यान् दासीकुर्वन्ति । धनिनः दरिद्रा इति द्विधा विभक्ता जनाः तेषु परस्परं कलहायन्ते । धनहेतोः कलहायमानान्जनान् विनेतुं न शस्त्रादन्यदस्ति शरणं । पञ्चदशवत्सरेभ्यः प्राक् रष्यादेशसार्वभौमो झार्नामा चक्रवर्ती सपुत्रकळत्रः प्रजाकोपाग्नौ भस्मसात्कृतस्समासीत् । इदानीमराजकोऽयं देशः प्रजासङ्घेनैव पाल्यते । अन्येषु देशेष्वपि राज्ञो हन्तुकामास्ते प्रजाप्रकोपमुज्ज्वालयन्ति । एतादृशदुःखपरम्परायाः निवृत्तिधर्माज्ञानमेव कारणमित्यत्र न कोऽपि सन्देहः । पुरा खलु भरतखण्डे शककालात्प्राक् वत्सराणां चतुर्थे शतके अशोको नाम चक्रवर्ती बौद्धदीक्षामवलम्ब्य निवृत्तिधर्ममनुतिष्ठन् प्राज्यं राज्यकोशं प्रायच्छदिति ज्ञायते । तदा तदानीन्तनाः धनिनश्च स्वं स्वं धनं दरिद्रदैन्यदूरीकरणाय बौद्धाचार्यसङ्घाय प्रायच्छन्निति स्पष्टं श्रूयते । जैनाः बौद्धाः शैवा वैष्णवाश्च भरतखण्डवासिनो जनाः निवृत्तिधर्म एव परमो धर्म इति श्लाघन्ते । अविदितनिवृत्तिधर्माः पाश्चात्या जना धनहेतोः राज्यक्षोभं प्रजाक्षोभं चोत्पादयन्ति ॥

आर् . शामशास्त्री.

" सावित्र्या ऋषिर्विश्वामित्रः । ततश्च विश्वामित्रोत्पत्तेः प्राग्गायत्र्या अदर्शनेन (ज्ञानाभावेन) उपनयनस्याभावेन द्विजा नासन् । एवंच तदा द्विजत्वशून्यैरपि वेदाध्ययनं कृत्वा तदुक्तयागानामनुष्ठानं कृतमेव यथातथेदानीमप्यस्तु । इत्याक्षेपो न समंजसः ॥

" अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् । तदृषयो भवंस्तदृषीणामृषित्वम् " इति तैत्तिरीयारण्यकेन अनादितया विद्यमानानामेव तत्र प्रकाशमात्रमिति समाधेयत्वात् ॥

(स्वयंभु) प्रमाणांतरमनुपजीव्य स्वयंभूतम् । स्वतःप्रमाणभूतमिति यावत् । (ब्रह्म) वेदः । तपश्चरतः (अजान्) अयोनिसम्भवान् । (पृश्नीन्) पुरुषान् प्रति । (अभ्यानर्षत्) अभिजगाम । अतस्तेषामृषित्वं बोध्यमित्यर्थः ॥

अनेन चायोनिसम्भवेषु(ब्रह्मणा आदौ सृष्टेषु) अन्यतमोयं विश्वामित्रः न गाधिनन्दनो विश्वामित्र इत्यंगीकारे एव तस्य ऋषित्वमुपपद्यते नान्यथा । एवंच स एवायं विश्वामित्रः " धातायथापूर्वमकल्पयत् " इति श्रुत्युक्तरीत्या पुनः पुनः प्रतिकल्पमुत्पद्यते कल्पान्ते च विनश्यति । तथा च पूर्वपूर्वकल्पस्थविश्वामित्रस्य ऋषित्वेनावस्थानात्सर्वदा गायत्री आसीदेवेत्युपनयनस्याविच्छेदेन प्रवृत्तिर्निराबाधेवेति दिक् ॥

" य एषोंतरादित्ये " इति श्रुतिरादित्यविषयिणी, तत्सवितुरिति गायत्री तु सवितृविषयिणीति तत्र " य एषोंतरादित्ये " इति श्रुतिः प्रमाणं न भवेदिति न शंकनीयम् ॥

" सविता सर्वस्य प्रसविता " इति " आदित्योपि सवि-

तोच्यते" इति निरुक्ताभ्यां सवित्रादित्ययोर्नभेद इति सिध्यति। सर्वस्रष्टृत्वं नैकस्य सामान्यस्य, महायोगिनोपि नेतीश्वरस्यैवेति वाच्यमिति श्रुतिप्रतिपादितादित्योपि स एवेति भेदबुद्धेरसंभवात् ॥

एवं च गायत्र्या स एवोपास्य उपनतस्येति निष्कामनया (ईश्वरप्रीत्यर्थत्वेनैव) वेदाध्ययनेन तदंगाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन संध्यादिनित्यनैमित्तिककर्मणामनुष्ठानेन च चित्तशुद्धिं संपाद्य श्रवणादावधिकारी स्यादित्युक्तं युक्तमेव ॥

"सावित्र्या ऋषिर्विश्वामित्रः" इत्युच्यते। एतस्या एव गायत्रीसावित्रीसरस्वतीत्येवं नामभेदः कालभेदात् ॥

तत्र ऋषिर्नाम (मन्त्रद्रष्टा विद्यमानानां मन्त्राणां द्रष्टा

"येन यदृषिणा दृष्टं, सिद्धिमाप्नोति येन वै।

मन्त्रेण तस्य तत्रोक्तमृषेर्भावस्तदात्मकम्" ॥

इति विनियोगाध्याये याज्ञवल्क्य आह। येन ऋषिणा यद्दृष्टं वेदवाक्यं, येन मंत्रेण सिद्धिम् (अभिलषितार्थसिद्धिं) प्राप्नोति च तस्य तत्रोक्तमृषित्वमित्यर्थः ॥

गौतमीयतंत्रेऽपि—

"महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात्तपसा मनुम्।

संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः ॥"

इति। मनुं वेदमंत्रं वेदं वा। अत्र पाद्मे उत्तरखंडे विशेषः—

"ततोवधीत्स तं शंखं विष्णुर्वै मत्स्यरूपधृक्।

अथ तं स्वकरे कृत्वा बदरीवनमागतः ॥

तत्राहूय ऋषीन् सर्वानिदमाज्ञापयद्विभुः।

विष्णुरुवाच—

जलांतरे विशीर्णास्तु यूयं वेदान्प्रमार्गथ।

आनयध्वं च त्वरिताः सरहस्यान् जलांतरात् ॥

तावत्प्रयोगे तिष्ठामि देवतागणसंयुतः ।

नरदउवाच—

ततस्तैः सर्वमुनिभिस्तपोबलसमन्वितैः ।
उद्धारिताः षडंगास्ते वेदा यज्ञसमन्विताः ॥
तेषु यावन्मितं येन लब्धं तावन्मितस्य हि ।
स स एव ऋषिर्जातस्तदाप्रभृति पार्थिव ॥
अथ सर्वेऽपि संगम्य प्रयागं मुनयो ययुः ।
लब्ध्वा वेदान् सयज्ञांस्तु ब्रह्मा हर्षसमन्वितः ॥
अयजच्चाश्वमेधेन देवर्षिगणसंवृतः ।

इति । संध्यावंदनादौ क्रियमाणानां मार्जनार्घ्यदानजपाद्यानामारंभे च चित्तशुद्धिसंपादनाय (चित्तं तत्र कर्मणि यथा एकाग्रं स्यात्तथा अंतः करणादिगतमलनिरासाय) प्राणायामः विहितः शास्त्रेषूपनिषदादिषु च । तत्रेदं ज्ञातव्यं भवति—तत्र गायत्र्या ब्रह्मोपासकानामयम्—

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सर्वपापहरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनाम् ।
तस्मादभ्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥" इत्युक्तः ।

स च प्राणायामः नक्तन्दिवं भक्ष्यभोज्याद्याहारसेवनेन दुष्टादुष्टजलसेवनेन नानावातसेवनेन नानाव्यवहारेण च शरीरेषु तथांतःकरणे स्वाभाविकशुद्धिविरुद्धस्थितिसंपादकानां वस्तूनां निरासाच्छरीरं संशोध्य तद्द्वारांतःकरणं च शोधयित्वा येनयेनरूपेण यानि यानि कर्माण्यनुष्ठेयानि तेन तेन रूपेण तेषां तेषामनुष्ठाने समर्थः सन्नुद्दिष्टार्थसाधनाय प्रभवति ॥

प्राणायामेन वातपित्तश्लेष्मादिदोषाणां नाशो भवति। धारणया पापानां नाशो भवति। प्रत्याहारेणेन्द्रियाणां वशीकरणाद्विषयसंसर्गो न भवति। ध्यानेन शोकमोहदंभक्रोधमात्सर्याद्यभिमाना नश्यन्ति (दह्यन्ते इति यावत्। ततो मनः (चित्तं) शुद्धम् (एकाग्रं) सत ब्रह्मोपासनायां सर्वथासक्तं भवति। तदुक्तं कपिलेन—

"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्॥
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम्।
मूर्तिं भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः॥" इति।
तथा—"ब्रह्मादयोपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः।
अभूवन्नन्तकभयात्तस्मात्पवनमभ्यसेत्॥
यावद्बद्धो मरुद्देहे यावच्चित्तं निराकुलम्।
यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत् कालभयं कुतः॥" इतिच।

एवं च सर्वथा पूर्णायुर्मध्येप्राप्तकालभयानिवारकस्य परमपावनतपोरूपस्य अष्टमं वय आरभ्य अभ्यसनीयतां प्राप्तस्य सर्वेष्टसिद्धिप्रापकस्य सर्वानिष्टनिवारकस्य लोकानुग्रहसाधनस्य प्राणायामस्यात्यन्तावश्यकत्वेप्युपनयनादारभ्य ब्रह्मचारिणस्तथा गृहस्थस्य सन्यासिनश्च प्रायः अभ्युदयनिश्श्रेयससाधिकां तां प्रक्रियामन्यांश्चात्यंतावश्यकान्यमनियमांश्च सर्वथा दूरीकृत्य उपनयनविवाहादिप्रक्रियानुकरणमात्रमुपनेत्रादय- उपनितादिभिः कारयन्ति कुर्वन्ति च। तेनोपनीताः गृहस्था विवाहितास्त्रियश्चेत्येवं सर्वेपि कलुषान्तःकरणतयो ऐहिकामुष्मिकशुभफलप्रापककर्मपर्यालोचनाशक्ता स्वस्वकर्तव्यकार्यसामान्ये विमुखाः स्वेच्छाचारविहारा नास्तिका एव भूत्वा स्वधर्मत्यागेन दुराचारेण च सर्वं भरतखण्डं व्याकुलयन्त्यविच्छेदेन दुःखान्यनुभवन्ति च। तस्मादत्र सर्वैरपि शक्तैर्नानारूपेण यत्नानास्थाय यथावद्वर्णाश्रमधर्मपूर्णं यथा भरतखण्डं स्यात्तथा रक्षणीयं न तत्रौदासीन्यमाश्रयितव्यमित्यलं पल्लवितेन॥

काशी. शेषवेङ्कटाचलशास्त्री.

कुवलयानन्दपाठसंशोधनम्.

II

१. एवं च 'मालिन्यमब्जशशिनोर्मधुलिट्कळङ्का' विति श्लोके सुन्दरीं प्रति कस्यचिद्रसिकस्योक्तिरियमिति व्याचक्षाणानां विचक्षणानां भाषितं वरदराजस्तवानालोकनमूलकमिति सुश्लिष्टम् ॥

कुवलयानन्दोदाहृतानि—

(१) 'उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशम्'

(२) 'मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेतत्'

(३) 'भानुर्निशासु भवदङ्घ्रिमयूखशोभाः'

(४) 'नाथ त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्नाः'

(५) 'नामैव ते वरद वांछितदातृभावं'

(६) 'आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते'

(७) 'त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्रा'

(८) 'मालिन्यमब्जशशिनोः'

(९) 'तापत्रयौषधपरस्य तव स्मितस्य'

एतानि कुवलयानन्दस्थानि नव पद्यानि वरदराजस्तवीयानि । तत्र उद्घाट्ययोगेति पद्ये अनेकेषु दीक्षितग्रन्थेषूपलब्धमपि वरदराजस्तवे दीक्षितैरेव स्वयं सम्यग्व्याख्यतम् । तादृशं व्याख्यानं व्युत्पित्सु-व्युत्पन्नजनोपयोग्यमवश्यं दर्शनीयमित्यभिप्रेमः ॥

अत्र श्लोके श्लिष्टमुकुन्दपदस्य नवनिध्यन्यतमवाचकत्वेन तत्पर-तया चन्द्रिकाकारादिभिरप्रदर्शितमपि रसिकसञ्जीविनीकारेण संगृहीतं वर्तते । चेदपि वरदराजस्तवव्याख्यानावलोकनेन यावानानन्दसन्दोह-

स्समुन्मिषति तावदानन्दलेशोऽपि रसिकसञ्जीविन्यवलोकनेन नोपलभ्येत। अस्मिंश्च श्लोके दीक्षिताः शब्दशक्तिमूलकमुपमालङ्कारध्वनिं, विरोधाभासं, श्लेषं, व्यतिरेकालङ्कारं च तत्तल्लक्षणसंगमनपूर्वकं सम्यग्विवव्रुः, वाच्यार्थप्रदर्शनप्रकारः पण्डितप्रकाण्डैः प्रकामं निफालयितव्यः। अस्मिन्नेव श्लोके—'धन्यैश्चिरादपी' त्यत्र धन्यं—धननिमित्तः संयोगः तद्वद्भिः 'गोद्व्यचोसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्' इति पाणिनिसूत्रेण धनस्य निमित्तं संयोगः इत्यर्थे यत्प्रत्यये कृते तत अर्शआदित्वादच्प्रत्ययं स्वीकृत्य पूर्वोक्तार्थं केनाप्यनुन्मीलितपूर्वं प्रकट्यकार्षुः॥

विषमालङ्कारप्रकरणे उदाहृते 'त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशेत्यादिश्लोके श्लेषमूलातिशयोक्तिविषमप्रतीपनिदर्शनाभेदान् व्याख्यानान्तरानुपलब्धान् निरूपयामासुः।' 'आश्रित्य नूनममृतद्युतय' इतिश्लोके वेदान्तशास्त्रसंमतोऽर्थः कुवलयानन्द एव स्वयं विवव्रुः। अतः वरदराजस्तवाख्योऽयं ग्रन्थः कुवलयानन्दस्याध्यापकैरध्येतृभिश्चादरादवश्यं सम्यग्विमर्शनीय। इति तद्ग्रन्थपरीशीलयितॄणां स्पष्टम्। 'नामैव ते वरद वाञ्छितदातृभावं' इतिश्लोके उत्तरार्धे 'न ह्यागमोदितरसः श्रुतिसिद्धमर्थं लिङ्गेन बोधमुरारी कुरुते विपश्चित्' इति वरदराजस्तवे अन्यथा वर्तते। दीक्षितैरेवास्मिन्पद्ये प्रकृतलोकोक्त्यलङ्कारलक्ष्यानुगुण्येन 'विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेर्यज्ञोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यं' इति द्राविडभाषागाथानुकारि (नाडु अरन्जिन ब्रह्मणनक् पूणल्एन्तक्) लक्ष्यं अन्यथा विपरिणमितमिति भाति। एवं च वरदराजस्तवतद्व्याख्यानयोः सम्यक्परिशीलनेन कुवलयानन्दपाठस्योपकारो भूयान् भवतीत्यत्र न विचिकित्सा॥

२. एवं 'अभिलषसि यदिन्दो वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्या' इतिविषमालङ्कारलक्ष्यत्वेनोदाहृते श्लोके, 'सुविमलमथ बिम्बं पारिजातप्रसूनैः

सुरभय' इतिपाठः सर्वत्र विश्रूयते। आकरग्रन्थे मल्लिकामारुताख्य-प्रकरणे तावत् 'सुविमलमथ बिम्बं पारिजातस्य गन्धैः' इत्युचितः पाठः सन्दृश्यते. अत्रयदुचितमित्यत्र सहृदया एव प्रमाणम् ॥

३. पर्यायालङ्कारप्रकरणे 'पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रमित्यत्र' 'पद्मं मुक्त्वेति तत्परित्यगोक्त्या प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः। अत एव

'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः
पद्भ्यां मुक्तास्तरळगतयः संश्रिता लोचनाभ्यां।
धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं
त्वद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥

इत्यत्रपर्यायं काव्यप्रकाश उदाजहार' इति दीक्षिताः आचख्युः। परं त्वेतत्पद्यं काव्यप्रकाशे अलङ्कारप्रकरणे कुत्रापि नोपलभ्यते। तद्वि-वरणभूते काव्यप्रदीपेऽपि नानुभूयते। चक्रवर्तिश्रीवत्सलाञ्छनप्रभृतयः प्रामाणिकाः प्रकाशव्याख्यातारोऽपीदं पद्यं न व्याचख्युः। अत एव भीमसेनाचार्याः सुधासागरे काव्यप्रकाशव्याख्याने—'श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुता' मितिपद्यं प्रक्षिप्तमिति निश्चिक्युः। एवं च काव्यप्रकाशि-कायामलक्षितं 'श्रोणीबन्ध' इतिपद्यं काव्यप्रकाश उदाजहारेति प्रामाणिका अप्पदीक्षिताः कथमभिदधुरित्याशङ्काऽऽञ्जस्येन समुदेति। तथापि काव्यप्रकाशिकाव्याख्यनेष्वासन्नपन्चाशेषु प्रप्रथमं माणिक्यचन्द्राचार्य-कृते महीशूरराष्ट्रीयप्राच्यकोशागारसम्मुद्रिते सङ्केतनामके व्याख्याने 'श्रोणीबन्धस्त्यजती' त्यादिपद्यमुदाहारि। तदनुसृत्यैव दीक्षितचरणै-र्निजगदे। तदनुगामिभिः कमलाकरभट्टसरस्वतीतीर्थवैद्यनाथदीक्षित-नागेशभट्टप्रभृतिभिः कटाक्षितं. नवीनेन भीमसेनाचार्येण प्रक्षिप्तमिति जल्पितामिति चेन्न, नवीनेनैव पण्डितराजजगन्नाथेन रसगङ्गाधरे पर्यायप्रकरणे 'प्रागर्णवस्येति सर्वस्वकारोदाहृते,' 'श्रोणीबन्ध' इति

काव्यप्रकाशोदाहृते च तथैव दृष्टत्वादित्युक्तत्वेन प्रक्षिप्तत्वभाषणं न विचक्षणक्षोदक्षममिति दीक्षितसूक्तौ नाप्रामाण्यशङ्कालेशावकाशः । यद्यपि बालभारतादौ श्रोणीभागस्त्यजति तनुतामिति' पाठो दरीदृश्यते तथापिदीक्षितैः प्राचीनसङ्केतव्याख्यानुरोधात् 'श्रोणीबन्धस्त्यजती' तिपाठस्समादृत इति विपश्चिद्भिः सन्तोष्टव्यं ॥

४. अवज्ञालङ्कारलक्ष्यत्वेनोदाहृतं—

'मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूयसुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ।
यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि तरुणी
कुमाराणामन्तः करणहरणं नैव कुरुते ॥'

इतिपद्यं नैषधमहाकाव्ये द्वाविंशसर्गे द्विपञ्चाशदुत्तरशततमश्लोकत्वेन संलक्ष्यते । तत्र च नैषधकाव्ये 'यथा यूनस्तद्वदित्यपरार्धं पूर्वार्धत्वेन दृश्यते,' 'मदुक्तिश्चेदि' ति पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन (पाठः) मुद्रितकोशेषु सर्वेषूपलभ्यते । कुवलयानन्दे व्यत्यासेन पाठोपलब्धिः स्पुटैव । तर्ह्यनयोः पाठयोः कतरः श्रेयानिति जिज्ञासाऽऽस्येन समुन्मिषति सर्वेषां मनीषिधुरीणानां । विद्वच्चक्रचूडामणिः श्रीहर्षकविबृन्दारकः भवभूत्यादिवत् ग्रन्थादौ स्वख्यातिं स्वग्रन्थप्राशस्त्यादिकमादौ नाचकथत् । किन्तु प्रतिसर्गान्ते रचित 'श्रीहर्षकविराजराजिमकुटालङ्कारहीरे' तिपद्ये उत्तरार्धे स्वविरचितान् ग्रन्थान् 'द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महाकाव्ये' इत्यन्तं. छंद; प्रशस्ति, गौडोर्वीशकुलप्रसस्ति, श्रीविजयप्रशस्ति, खण्डनखण्ड प्रभृतीन् निर्दिश्य तदनु विद्वत्तल्लजमात्रग्राह्ये स्वग्रन्थे बालिशानामरसिकानामनादरभावमाकलय्य तत्परिजिहीर्षुरिदं पद्यं रचयामास । परमरमणयिलावण्यशालिन्या रमण्याः रसानभिज्ञकुमारान्तःकरणहरणाकर्तृत्वं न दोषायेति प्रकृतानुगुण्येन दृष्टान्तवाक्यार्थः पूर्वं

निवेशितः, दार्ष्टान्तिकः 'मदुक्तिश्चेदन्तरिति' वाक्यार्थः उत्तरार्धे कथितः। इत्थं प्रसङ्गसङ्गत्या विद्वज्जनमात्रग्राह्यत्वेन धन्यतां उत्तर-श्लोकद्वयेन प्रकटय्य अन्ते स्वमाहात्म्यं—

'ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥'

इत्यनेन प्रफुल्लयामास। दीक्षितास्तु कविसम्प्रदायानुरोधात् दार्ष्टान्तिकं पूर्वं, दृष्टान्तवाक्यार्थं पाश्चात्यं प्रदर्शयामासुः। कुवलयानन्देऽस्मिन् नैषधीयत्वेन प्रत्यभिज्ञातुमशक्याः बहवः श्लोकाः॥

'विवस्वता नायिषतेव मिश्राः'

(नै. २२ स, ३५ श्लो.)

'अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्षीकृताः सङ्ख्यया'

(नै. १२ स, १०३ श्लो.)

'बलात्कुरुत पापानि'

(नै. १७ स, ४९ श्लो.)

एवमादयस्तत्र तत्र प्रकरणे समुपलभ्यन्ते॥ अधिकं परस्तात्॥

क. गोपालकृष्णशास्त्री.

अभिप्रायमयूखः.

IV.

प्राचीनार्य संस्कृतौ अनार्यतासंक्रमः.

आर्याः देशान्तरादारादायाताः भारतवर्षं समाक्रम्य तत्र विद्यमानान् अनाघ्रातनागरकतागन्धान् दस्यूनपसार्य स्वयं सिन्धुनद-प्रान्ते राज्यं चक्रिर इति नवीनानां सिद्धान्तः । आर्यानार्याणां परस्पर-मसंपर्कमभिपद्यन्ते नवीनाः । एवं सति परन्तु भारतराजकीयप्राक्तन-विमर्शशाखाधिकारिणः सुगृहीतनामानो रामप्रसादचन्दा स्वीये 'Survival of the Pre-Historic civilisation of the Indus Valley' इति ग्रन्थे आर्याचारे अनार्यसंवासवशाल्लब्धावकाशाः केचन सिन्धुनदप्रान्तीयाचाराः अद्यावधि प्रतिष्ठिता उपलभ्यन्त इति मतमुद्घाट्य एतदवसरे अनेका युक्तीः प्रदर्शयामासुः । एष विचारः विचक्षणानां पर्यालोचनसह इति किं चिदिव तन्यते ॥

1. आर्यो दासश्च.

आर्यदासयोः यस्संग्राम्योभूत् स न वर्णितः ऋग्वेदे । ऋग्वेदनिरूपित कालकलया तु आर्यदासयोः कलहकोलाहलश्शान्त एवासीत् । परं आर्येष्वेव स्वव्यूहकलहो दर्यदृश्यत । यथा हि सुदासः अनेकर्षिपरिष्कृतपार्श्वे राजदशकं प्रति युयुधे । वासिष्ठा भार्गवाश्च पक्ष-प्रतिपक्षभावमङ्गीचक्रुः । अनिन्द्रः, अयज्यः, अनृतदेवः इत्यादिपदानि पूर्वं दस्यून् प्रति प्रयुक्तान्यपि कालक्रमेण आर्येष्वेव अरिपक्षवर्तिनमपि जनं परामृशुरिति विज्ञायते । महर्षिरपि वसिष्ठः अनृतदेव इत्यभि-शप्तो दृश्यते । स यातुधान इति शङ्कास्पदमपि बभूव (ऋ ७.१०४. १४–१५) ॥

राजदशकं विजित्य राजासुदासः राजसूयेन इजे । एत-स्मिन् बह्वृत्विजे यागे सुदासः विश्वामित्रं मुख्यपदत्वेन वव्रे । राज-

पुरोधा वसिष्ठश्चुक्रोध । ततो वसिष्ठतनयश्शक्तिनामा अभिचारिकमन्त्रान् प्रयुज्य विश्वामित्रं विमतिं चकार । अत्रान्तरे जामदग्न्यः ससर्परिबलात् विश्वामित्रस्यामतिमपनीय त प्रतिनिवृत्तप्राणं चक्रुः । अन्ते विश्वामित्रपक्षपातिनः सौदासाश्शक्तिं निजघ्नुः ॥

एवं ऋग्वेदनिरूपिते काले दासा (दस्यवः) विधूतविद्वेषा ऊरीकृतार्यसख्याश्च बभूवुः । दासवर्णसंपृक्तायां जनतायां कारणान्तरात्संभूतस्संग्रामस्तत्रतत्रोपवर्णितः ऋग्वेदे इति वक्तुं शक्यते ॥

2. राजा तत्पुरोधाश्च.

पुरा भारतवर्षे राजानः कुलपुरोधसमेकं वव्रुः । राज्ये राजकार्यं पुरोहितकार्यमिति कार्यविभागः अभूत् । इति वृत्तदृष्ट्या एष विभाग एव विलक्षणः । आर्याणां प्रथमावासात् भारतेतरदेशान् प्रति गतास्वार्यशाखास्वदृष्टचरः एषकार्यविभागः । तथाहि ईजिप्ट् बाबिलोनियादि देशेषु राजैव राष्ट्रपुरोधाश्च भूत्वा यज्ञादीन्समपद्यत । रोम् ग्रीस् इत्यादिदेशेष्वपि राज-पुरोहितः एव (राजा चासौ पुरोहितश्च) राज्यमकरोत् ॥

पारसीकदेशे तु मगी (Magi) इति पुरोहितकुलं भारतेयब्राह्मणकुलप्रतिमानं बभूव । आदौ मगिकुलमतिपरिमितमेवाभूत् । पारसीका राजकीये अधिकारे उच्चभावमापन्नाः देवयजनादिषु मागिनां साहाय्यमपेक्षन्तेस्म । एवं क्रमशः मगिकुलमभ्यवर्धत । मागिनः ग्रामस्यैकस्मिन् भागे उषित्वा मगिवर्ण इति वर्णान्तरमेव प्रावर्तयन् । सर्वस्यास्य कारणं मार्गणीयम् । पारसीका राजानः यतः अपरिचितकर्मकलापं परधर्मं उत स्वविस्मृतमपि अन्यैः कैश्चन श्रद्धालुभिस्संरक्ष्यमाणं कंचन पुरातनं धर्ममवललंबिरे तत एव मगिनां प्राधान्यं समजायत । भारतवर्षेऽप्यनयैव कथया भवितव्यमिति रामप्रसाद् चन्दा उहन्ते । आर्यागमनकाले सिन्धुनदप्रान्ते ये राजनः अवर्तन्त ते

अपरिचितमपि ऋषि (आर्य) मतमेवावलंबिरे। भारतवर्षे ब्राह्मणानां वैभवस्य आदिमेष्टकान्यासः एवं विरचितः। ब्राह्मणोक्तरीत्या राजन्यो न यष्टुमीष्टे। यदि वा राजन्यो यजेत तदा कथमपि ब्राह्मणो भूत्वैव इज्यात्। यथा विश्वामित्रः ब्रह्मर्षिर्भूत्वा सञ्जयाख्यं चतूरात्रमपश्यत्। राज्यंचाविन्दत (पञ्चविंशब्राह्मणे XXI—12,2)। देवापिरार्ष्टिषेणः कुरुकुलप्रसूतः तपसा ब्राह्मणत्वं संपाद्य (महाभारते IX-39,35) भ्रातुः शन्तनोरार्त्विज्यमकरोत् (ऋग्वेदे X-98)। परन्तु विश्वामित्रादीनां क्षत्रियकुलोत्पन्नत्वे मूलभूते ऋग्वेदे नास्ति प्रमाणाम्। एतादृशकथाः क्षत्रियानार्त्विज्यादिकरणान्निवारयितु मुपकल्पिता अर्वाचीनैरिति भाति॥

3. पुरुषमेधः.

आदौ सिन्धुनदप्रान्तियाः राजानः स्वमतं पौरोहित्याधीकारं च किं निमित्तं विदुधुविरे? किमर्थं परधर्ममङ्ग्यकुर्वन्? तेषां मनसि निजदेवतापेक्षाया ऋषिदेवताः बलीयस्य इति, निजकर्मापेक्षया ऋषिदृष्टं कर्म फलसंपादने पटीय इति च प्रत्ययेन जातेन भावितव्यम्। लोके परधर्माश्रयणं च प्रायेण विलुप्तमहिम्नयामेव जनतायां संदृश्यते। प्रायस्तदानीं देशीयप्रजाः प्रभवश्च स्वधर्मे विश्लथश्रद्धा बभूवुः॥

पूर्वोक्त आर्यक्षत्रियवर्णभेदः उभयोर्मनोभूमिकाभेदमूलक एव। उभयोर्मनोभूमिकाऽभिद्यत इत्यत्र किङ्गमकम्?। उच्यते—केचनाचाराः ब्राह्मणानां इतरेषांच अधर्मा इति प्रत्यादिष्टा अपि क्षत्रियैर्धर्मत्वेन समाद्रियन्त। यथा पुरुषमेधः। वैदिकपुरुषमेधे पशुस्थानीयः पुरुषो न हन्यते। तत्परितः अग्निर्नीयते। अनन्तरं पशुर्मुच्यते। अन्यः अवैदिकोऽपि पुरुषमेधो विद्यते। अश्वमेधवदेषः। अस्मिन् पुरुषः निहन्यते। पुरुषमारणानन्तरं महिषी शवपार्श्वे स्वपेत्।

अत्र महिषीनिर्देशात् एष पुरुषमेधो राजन्यस्यैवेतिवक्तव्यम् । राजा सोमकः एकतनयस्य जन्तोः स्थाने सुतशतं प्राप्तुमिच्छन् पुरुषमेधमकरोत् । सोमकः सुतशतं प्राप्य अन्ते पुण्यलोकमवाप । तत्पुरोधास्तु नरकं प्राविशत् । तं नरकान्मोचयितुं सोमकेन संचालितः यत्नः निष्फलः एवाभूत् । अत्र पुरुषमेधः ब्राह्मणस्य नरकफलदोऽपि क्षत्रियस्य पुण्यलोकसंपादक इति स्पष्टम् । तदुक्तं ब्रह्मनन्दीयशाक्तानन्दतरंगिण्यां— "नरबलिस्तु राज्ञामेव—राजानरबलिंदद्यान्नान्योऽपि परमेश्वरी" इति ॥

एवं वेदपुराणतन्त्रादिषु परामृष्टेषु इदं वक्तुं शक्यते—यत् पुरुषमेधः पूर्वं धर्म इति ब्राह्मणैराचरितः पश्चादधर्म इति परित्यक्तः । एवंसतीतरे वर्णाः मुख्यतः क्षत्रिया तमेव धर्मबुद्ध्या आचरितवन्तः । एक एव आचारः ब्राह्मणानां धर्मः क्षत्रियाणामधर्म इत्येतत् ब्रह्मक्षत्रयोः मनोभूमिकाभेदं सुस्पष्टं व्यनक्ति ॥

4. अनुमरणम्.

भर्तृमरणे सत्या अनुमरणमपि पूर्वोक्तमेव मनोभेदं प्रकाशयति । ऋगाथर्वणवेदनिरूपिते कालेऽपि अनुमरणं न परमार्थतः किन्तु अनुशयनरूपेण केवलमाचारितामिति दृश्यते । स्त्री भर्तृशरीरसमीपे चित्यां शिश्ये । तदा (ऋग्वेदे X. 18,8) पुनरुत्थापिता सती दिधिषुं प्रति पुनरुपयमार्थं प्रेषिता बभूव । गौतमानुमता देवरेण सुतोत्पत्तिरपि स्त्रियाः अनुमरणाभावमेवानुबोधयति । मासषट्कपर्यन्तं वसिष्ठः, एकवत्सरपर्यन्तं बोधायनः, यावज्जीवं मनुः विधवायाः ब्रह्मचर्यमनुशास्ति । विष्णुबृहस्पत्यादयः केचन स्मृतिकाराः अनुमरणमैच्छिकमाहुः । पराशरस्तु अनुमरणं ब्रह्मचर्यतश्श्रेय इति श्लाघते । पैठीनसिः, अंगिराः, व्याघ्रपादश्च ब्राह्मणविधवायाः अनुमरणं प्रतिषिध्य तद्ब्राह्मणेतरस्त्रीणां

धर्म इत्यभिप्रयान्ति । एवं च काश्चन स्मृतयः अनुमरणानुमोदिकाः, काश्चनानुमरणनिरोधिकाः ॥

अनुमरणानुमोदकनिरोधकशास्त्रयोः परस्परं विरोधः कुशलमतिना माधवेन एवं पर्यहारि—निरोधकशास्त्रेण स्त्रियाश्चित्यन्तरे दहनं निरुद्धं, न तु दहनमात्रम् । अस्मिन् मते आधारभूता श्रुतिर्न विद्यते ॥

इतिहासे काश्चन क्षत्रियस्त्रियः सकृत् अनुगमन माचेरुः । यथा पाण्डुपत्नी माद्री, वसुदेवसत्यश्चतस्रः देवकी, रोहिणी, भद्रा मदिरेति ॥

क्रिस्तीय वर्षाणां सप्तमे शतके बाणः स्वीयकादंबर्यां अनुगमनं व्यर्थमित्याकलयतिस्म । नवमे शतके मेधातिथिरपि अनुमरणं नानुमेने । एकादशशतके विज्ञानेश्वरः, त्रयोदशशतके माधवश्च अनुमरणं तुष्टाव । दशमशतकपर्यन्तं ब्राह्मणा अननुमतानुमरणाः क्षत्रियाश्चाभिमतानुमरणाः एवासन् । विज्ञानेश्वरकालात् अनुमरणानुमोदस्तु जातिसांकर्यनागरकतासांकर्यभयजन्यः ॥

5. यतिनो व्रात्याश्च.

वर्षचतुष्टयात् प्राक् पञ्चापदेशे मोहेन्जोदारो इति प्रदेशे भूगर्भे एकं पत्तनं भूशोधकैः आविष्यकारि । तत्रोपलब्धानि घटापटाभरणादिपदार्थजातानि प्रायः वर्षाणां चतुः सहस्रात् प्राक् कृतानीति विमर्शकाभिप्रायः । तत्र अर्धनिमीलितनयनाः नासान्तन्यस्तदृष्टयः केचन शिलामयविग्रहा उपलब्धाः । ते प्राक्तनयतिप्रतिकृतय इत्यूह्यते । यतिनः ऋग्वेदे (viii—3, 9) भृगुप्रस्कण्वप्रतिमाना महीयान्ते । तैत्तिरीयसंहितायां (ii—4-9-2) पंचविंशब्राह्मणे (viii—1,4) च त एव इंद्रक्रोधमुत्पाद्य तेनेन्द्रेण शालावृकेभ्य उपहारीकृता विनाबालकत्रितयं इत्युक्तम् । इन्द्राभिपूजकाः भृगुप्रस्कण्वप्रतिमानाः यतिनः कथमिंद्रशत्रवोऽ-

भवन् इति विमर्शनीयम् । अत्र कारणमूह्यते । पूर्वं यतिनः सिन्धुनद-प्रान्तीयराजानां पुरोहिता अभवन् । यज्ञादिसंपादितसुरप्रसादानां चमत्कारिपुराणसंपद्यानां लसत्कवितारसानां आर्याणां सिन्धुनदप्रान्तीय-राजानुग्रहे जाते, यतीनां आर्याणां च परस्परं स्पर्धा संजाता । यतिनः विमानीकृताः । व्रात्या इति निन्दिताश्च । ते व्रात्याः सामान्यैः अनार्यकर्मसु पौरोहित्येन वृता आसन् । पुनः यदा ब्रह्मज्ञानाय ब्राह्मणाः अयतन्त तदा ध्यानयोगादिपारंगता अनार्ययतिनः पुनर्लब्धप्रतिष्ठा अभवन् ॥

योगः न ब्राह्मणेषु किन्तु वर्णान्तरेषु प्रारेभे इत्यत्र भगवद्गीता—(IV—1,2) प्रमाणम् । योगः आदौ विवस्वते प्रोक्तः, तेन मनवे, तेन इक्ष्वाकवे । इत्येवं परंपरा ॥

6. अश्वत्थपूजा.

मोहेन्जादारो इतिस्थले उत्कीर्णाश्वत्थवृक्षाकृतिः अङ्गुलीयकमुद्रा काचनालाभि । इयं च बौद्धमतस्मारकसामग्रीमध्ये गृहीता । बौद्धमते ब्राह्मणमतेऽपि अश्वत्थपूजा दृश्यते । एषा पूजा प्राक्तनानार्यमत-सम्बन्धिनीति ज्ञायते—विपश्चितः प्रमाणम् ॥

इत्येवं चतुरमुपन्यस्तं रामप्रसादचन्दैः । तैरुक्तं सर्वमपि अङ्गी-क्रियत इति न वक्तुं शक्यते । पूर्वोक्तैः प्रमाणैः केचनाचाराः अनार्येषु आसन्नित्युच्यताम् । ते त्वार्येषु नासन्नित्यत्र प्रस्फुटं प्रमाणमपक्ष्यते ॥

योगनरसिह्मार्यः.

॥ श्रीः ॥

ग्रन्थावलोकनम्—

श्रीगीतास्वामिविजयः, नवभक्तिरसायनं च.

पुस्तकमूल्यं अष्टौ कलाः. प्राप्तिस्थानम्, के. आर्. सुब्रह्मण्यशास्त्री, श्रीगीतास्वामि मठः, हनुमान् घाट्, बनारस् सिटि.

इदं च पुस्तकद्वयं श्रीकाशीनिवासिभिः श्रीगीतास्वमिचरणकमलाराधकैः श्रीकृष्णशास्त्रिभिः विरचितम्; श्रीगीतास्वामिविजयश्च श्रीस्वामिनां चारित्ररूपः सरळैः पद्यैस्संग्रथितः ॥

भक्तिप्रधानश्च नवभक्तिरसायनाख्यो ग्रन्थः। अत्र च श्रावणादिरूपेण भक्तेर्नवधा विभागः विभक्तानां लक्षणानि, श्रवणादीनामन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्च, उपास्तीनां परस्परं भेदः, उपास्तिभेदेन तासां फलतारतम्यं च, व्रीह्याद्युत्पत्तौ तत्तद्बीजगतानां सामर्थ्यानामेव असाधारणकारणत्वम्, पर्जन्यस्य च साधारणकारणत्वं यथा, तद्वत् प्राणिकर्मणामेव सुखाद्यनुभवे असाधारणकारणत्वं ईश्वरस्तु साधारणकारणम्, भक्तेश्च वर्णाश्रमाद्यनपेक्षत्वात् सर्वसुकरताचेत्येतत् सर्वं सरळतमैः मधुरैः पद्यैः वर्णितम्, लौकिकैर्दृष्टान्तैश्चोपष्टम्भितम्, अनायासेनावगन्तुं शक्यते। अन्यत्र दुरूहान् विषयान् बाला अप्यत्र सुखेनाऽवजानन्तीत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि ॥

भक्तिविषये इतः पूर्वं एतादृशो ग्रन्थः नोपालभ्यत इत्यपि वक्तुं शक्यते। सर्वेऽप्यास्तिकशिखामणयः ग्रन्थं चेमं पठित्वा अनुसन्धाय चात्रस्थान् विषयान् भगवति निविष्टस्वान्ताः श्रियः पतेः कृपाकटाक्षपात्रतामीयुरित्याशास्महे ॥

विद्वान् रा. नारायणस्वामिदीक्षितः.

धातुमञ्जरीविमर्शः

महोपाध्याय शिरोमाणि पदभूषितैः के. यल्. व्यासरायशास्त्रिभिः विरचितो धातुमञ्जरीग्रन्थः आन्तं दृष्टः परिशीलितश्च यथामनीषम् । संस्कृतभाषाव्युत्पित्सूनां आङ्ग्लेयविद्याभ्यासवतां अतीवोपकारकः विना प्रयासं तत्र कालविशेषे प्रकारविशेषे च तत्तल्लकारोपयोगबोधनं कवर्गीयांतादिक्रमेण धातूनां सेट्कत्वानिट्कत्वबोधनं कारिकारूपेण आङ्ग्लेयभाषया धात्वर्थविवरणं तत्तल्लकाराणां परिनिष्ठितरूपविशेषोपपत्तिसाधकावान्तरक्रियाविशेषप्रदर्शनमित्यादिबहुगुणगणभूषित इति च सुदृढं विश्वसिमि ॥

यद्यपि संस्कृतभाषायां प्रायेण चतुस्सहस्रसंख्याका धातवस्सन्ति वर्तन्ते च बहवो धातुरूपबोधकाः धातुवृत्तिधातुरूपप्रकाशिकादयः आकरग्रन्थाः तथापि लोकव्यवहारोपयुक्तप्रसिद्धधातुरूपाणां संग्रहात् (विक्षिप्तसंग्रहात्क्वापि क्वाप्युक्तस्योपपादनात् । अनुक्तकथनात्क्वापि सफलोऽयं श्रमो ममे) त्यभियुक्तोक्तिं स्मरयत्ययं ग्रन्थ इत्यावेदयिता ॥

नेरूरु कृष्णाचार्यः,
मैसूरु संस्कृतमहापाठशाला व्याकरण प्रधानाध्यापकः.

सधन्यवादमस्माभिरङ्गीकृता एताः विनिमयरूपाः पत्रिकाः

---

१. रिसर्च् इन्स्टिट्यूट् आनल्स्, पूना.
२. जर्नल् आफ् ओरियंटल् रिसर्च्, मदरासु.
३. प्रबुद्धकर्णाटक, बेंगळूरु.
४. मिथिक् सोसैटि जर्नल्, बेंगळूरु.
५. यूनिवर्सिटि यूनियन् म्यगसीन्, मैसूरु.
६. एम्. टि. बि. आर्ट्स्कालेज्म्यागजीन्, सूरत.
७. ओरियंटल् कालेजु म्याग्सीन, लाहोर्.
८. सद्बोधचन्द्रिके, आनन्दवन.
९. श्री शारदा, शृंगेरि.
१०. कादम्बरीसंग्रह, चामराजनगर.
११. सनातनधर्मसंजिविनी, मैसूरु.
१२. उद्यानपत्रिका, तिरुवादि.
१३. सुप्रभातम्, काशी.
१४. संस्कृत साहित्यपरिषत्पत्रिका, कल्कत्ता.
१५. वै. एं. एं. ए. पत्रिका, मल्लेश्वरं, बेंगळूरु.
१६. आन्ध्रसाहित्य परिषदः पत्रिका, काकिनाड.
१७. विश्वकर्णाटक, बेंगळूरु.
१८. ताय्नाडु, बेङ्गळूरु.
१९. मञ्जुभाषिणी, काञ्चीपुरम्.
२०. सूर्योदयः, काशी.
२१. उद्योतः, लाहोर्.
२२. स्वधर्मप्रकाशिनी, मदरासु.
२३. जयकर्नाटक, धारवाड.
२४. वेदसन्देश, मङ्गळूरु.
२५. कर्मवीर, धारवाड.
२६. दि आर्यन्पात्, मुम्बै.
२७. वैग्वानसपत्रिका, चेङ्गल्पद.

